

В заключение статьи хотелось бы выразить надежду, что проделанная работа будет достойно оценена и, естественно, продолжена.

Əlibəy Məmmədov

**Şri-Lanka vətəndaş müharibəsindən Dağlıq Qarabağ
münaqişəsinə baxış**

Açar sözlər: Şri-Lankada vətəndaş müharibəsi, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, tamillər, sinhallar, məcburi köçkünlər

1. Giriş

Şri-Lanka Demokratik Sosialist Respublikası 4 fevral 1948-ci ildə Seylon adı altında İngiltərənin muxtar vilayəti kimi müstəqillik əldə etdikdən sonra, 1972-ci ildə ölkənin adı Seylondan Şrilanka Respublikasına dəyişdirilmişdir. 1978-ci ildə ölkənin adı yenidən dəyişdirilərək Şri-Lanka Demokratik Sosialist Respublikası olmuşdur. Paytaxtı Şri Cayavardenepura Kotte-dir. 2012-ci ilin statistik göstəricilərinə görə ölkə əhalisi 20 milyon 359 min 439 nəfər olmuşdur. Ölkə əhalisinin 74.9% (və ya 15 milyon 250 min 81 nəfər)-i milli çoxluq olan sinhallardan ibarətdir. Milli azlıqlar arasında tamillər ümumi əhalinin 15.2% (və ya 3 milyon 108 min 770 nəfər)-ni təşkil edir. Tamillər də öz növbəsində iki qrupa ayrılır. 1. Şri-Lanka tamilləri (11.1%, və ya 2 milyon 269 min 266 nəfər), 2. Hindistan tamilləri (4.1%, və ya 839 min 504 nəfər). Şri-Lanka müsəlmanları¹ isə 9.3% (və ya 1 milyon 899 min 638 nəfər)-dir². Milli azlıqlar Şri-Lanka və Hindistan tamilləri, eyni zamanda Şri-Lanka müsəlmanları tamil dilində, milli çoxluq sinhallar isə sinhal dilində danışirlər. Ölkə əhalisinin 70.1% (14 milyon 272 min 56 nəfər)-i buddizmə, 12.6% (2 milyon 561 min 299 nəfər)-i hinduizmə, 9.7% (1 milyon 967 min 523 nəfər)-i islam dininə, 6.2% (1 milyon 261 min 194 nəfər)-i isə xristian dini (katolik kilsəsi)-nə inanır³.

Şri-Lanka zəngin müstəmləkəçilik tarixinə malikdir. 1597-1658-ci illərdə Portuqaliyanın, 1640-1796 illərdə Almaniyanın, 1815-1948-ci

¹ Şri-Lankada müsəlmanlar sadəcə din nümayəndəsi kimi deyil, ayrıca millət kimi qəbul edilir.

² Department of Census and Statistics of Sri Lanka <http://www.statistics.gov.lk/PopHouSat/CPH2012Visualization/htdocs/index.php?usecase=indicator&action=Data&indId=10> (Son baxış: 16 Mart 2017-ci il)

³Orda

illərdə isə İngiltərənin müstəmləkəsinə çevrilir. 1948-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra burada yaşayan millətlər arasında ziddiyyətlər yaşanmağa başlayır. Milli çoxluq olan sinhallar ilə milli azlıq tamillər arasında 1983-cü ilin iyul ayından 2009-cu il may ayınadək 26 il davam edən vətəndaş müharibəsi baş verir. 1983-cü ilin iyul ayında Kolombo şəhərində tarixə “Qara İyul” (Black January) hadisələri kimi düşən faciə törədilir. Sinhallar tərəfindən Kolombo şəhərində yaşayan tamillərə qarşı etnik təmizləmə siyasəti həyata keçirilir. Şəhərdə yaşayan tamillər öldürülür və ya deportasiya edilir, mülkləri isə müsadirə olunur. Məhz bu hadisələr Şri-Lankada uzun sürən vətəndaş müharibəsinin birbaşa başlanğıcı olur. Etnik təmizləməyə məruz qalan tamillər ölkəni tərk edərək, əsas etibarilə Hindistana və Avropa ölkələrinə qaçmalı olurlar. Onlar xaricdə güclü diaspor fəaliyyəti ilə məşğul olmaqla, sonradan ən təhlükəli terror təşkilatı adını almış tamillərin hüquqlarını müdafiə edən hərbi qruplaşma - Tamil İləmin Azadlıq Pələngləri (Liberation Tigers of Tamil Eelam, bundan sonra LTTE)-nin büdcəsinə böyük pullar axıtmaqla məşğul olurlar. Xaricdə LTTE-yə qarşı marağın oyanmasında da tamil diasporunun əhəmiyyətli payı olmuşdur. Xaricdən külli miqdarda maddi və texniki dəstək almasına baxmayaraq 2009-cu ilin May ayının 17-də LTTE məğlub olur və nəzarətində olan bütün Şri-Lanka ərazilərini itirməli olur. Növbəti gün LTTE-nin baş komandanı Velupillay Prabhakaranın nəşi tapıldıqda, hökumət qüvvələri LTTE-nin tam məğlubiyyətini və vətəndaş müharibəsinin bitməsinə bəyan edirlər.

Müəllif vətəndaş müharibəsindən 7 il keçdikdən sonra Şri-Lankadakı real vəziyyətinin necə olmasını, ümumiyyətlə vətəndaş müharibəsinin hansı səbəblərdən baş verməsini, kəskin müharibəyə qədər inkişaf etməsini, vətəndaş müharibəsində böyük dövlətlərin rolu, eyni zamanda münaqişənin həlli yolu kimi nədən sülh deyil, məhz müharibənin seçildiyini, niyə məhz 2009-cu ilin mayında bitdiyini, sinhallarla tamillər arasında yeni potensial müharibənin varlığını, tamillərin düşdüyü real vəziyyəti, Şri-Lankada vətəndaş müharibəsi və müharibədən sonrakı vəziyyəti, Şri-Lankalı ziyalılar və adi insanların mövqelərindən araşdırmaq məqsədilə 2016-cı ilin sentyabr ayında Hokkaydo Universiteti tərəfindən Hindistan və Şri-Lankaya elmi araşdırmalara göndərildi. Bu yazıda əsas məqsəd müəllif tərəfindən yuxarıda verilən suallara cavab tapmaqla, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və onun həlli yollarını yenidən

düşünməkdir. Burada qeyd olunanlar Hindistan və Şrilankada müəllif tərəfindən aparılan elmi araşdırmaların yalnız bir hissəsini əhatə edir. Yazıda ilk öncə Şri-Lanka vətəndaş müharibəsi və müharibədən sonrakı vəziyyətlə bağlı müəllifin araşdırmalarına uyğun olaraq geniş məlumat verilir. Oxucuda məsələ ilə bağlı ümumi anlayış yaradıldıqdan sonra Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə qarşılaşdırmalar və analizlər aparılır.

2. Əsas Mövzu

2.1. Şri-Lanka vətəndaş müharibəsinin səbəbləri və müharibəyə qədərki vəziyyətin icmalı

Şri-Lanka vətəndaş müharibəsi və müharibədən sonrakı vəziyyətlə bağlı ingilis dilli ədəbiyyatlarda kifayət qədər məşhur elmi araşdırmalar mövcuddur. Milli münaqişələr və sülh quruculuğu kontekstindən olan elmi işlər faiz etibarilə çoxluq təşkil edir.

Vətəndaş müharibəsinin əsas səbəbi kimi “rəsmi dil siyasəti”ni qaldıran tədqiqatçılar (Matsuda Satoru və b.) da vardır. Ümumiyyətlə, vətəndaş müharibəsi niyə baş verdi? Bu suala cavab tapmaq məqsədilə Şri-Lankada bu sahədə ən öndə gedən, ən məşhur elmi tədqiqatçı, professor Uyanqoda Cayadeva müsahibəsində aşağıdakı fikirləri səsləndirdi; “Bu, ilk əvvəllər heç də rəsmi dilə görə yaranmış bir qarşıdurma deyildir. Münaqişənin başlanğıcı 20-ci əsrin əvvəllərində, hələ İngiltərənin nəzarəti dövründə hökumətdə “təmsil olunma” problemi ilə başlamışdır. 1920-ci illərdə İngiltərə yerli milli qruplaşmalara az sayda “təmsil olunma” haqqı verirdi. Buna “kolonial təmsil olunma” da deyirlər. Bu dövrdə Şri-Lankada olan milli qruplar ayrı-ayrılıqda öz liderlərini, onları təmsil edəcək şəxsləri seçmək hüququna sahib idilər. Əhalinin 70%-ni əhatə edən sinhallar daha arzuolunan mövqedə idilər. Buna qarşı olaraq tamillər “balanslaşdırılmış təmsil olunma”, yəni sinhallar 50%, digər milli azlıqlar 50% olmaqla təmsil olunmaq hüququnu tələb etməyə başladılar. Məhz bu qarşıdurmanın başlanğıcı oldu”⁴.

⁴Professor Uyanqoda Cayadeva (Jayadeva Uyangoda) 1950-ci il sentyabr ayında dünyaya gəlib. Şri-Lankanın məşhur politoloqu, siyasi elmi təhlilçisidir. Gənc yaşlarında solçu tələbə olmuşdur və siyasi fəaliyyətinə görə 1971-ci ildə həbs edilmişdir. 70-ci illərin sonunda hakimiyyət dəyişəndə o da azadlığa buraxılır. Havai universitetində doktor dərəcəsi alıb. Kolombo Universitetinin siyasət fakültəsinin professoru olaraq illərlə çalışmışdır. 2016-cı ilin avqust ayından Hindistanın paytaxtı Dehli şəhərində yerləşən Centre for the Study of Developing Societies-də elmi fəaliyyətini davam etdirir. Uyanqoda ilə müsahibə 4 sentyabr 2016-cı ildə adı çəkilən

Şri-Lanka 1948-ci ildə müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkədə dil hüququ, mədəni hüquqlar, siyasi hüquqlar, vətəndaşlıq hüquqları əsas müzakirə obyektinə çevrildi. Bundan bir il öncə, 1947-də Şri-Lankada ilk dəfə parlament seçkiləri keçirilmişdi. Seçkilərin nəticəsində çox sayda tamillər parlamentdə yer əldə etmişdilər. Beləliklə, əhalisinin 70%-ni təşkil edən sinhalların əsas aparıcı siyasi partiyası olan Birləşmiş Milli Partiyası (United National Party) parlamentdə lazımı sayda yer əldə edə bilmədi. Buna görə də sinhalların diqtəsi ilə 1949-cu ildə qanunda dəyişiklik edildi. Bu dəyişikliyin nəticəsi olaraq, ölkədəki milli azlıqlar, xüsusilə tamillərin çoxu seçilmək hüququndan məhrum edildilər. Bu Şri-Lankada sinhallar və tamillərin siyasi elitaları arasında qarşıdurmaya gətirib çıxartdı.

Kolomboda yerləşən Siyasi Alternativ Mərkəzinin yaradıcısı və rəhbəri olan Paikiasothy Saravanamuttunun⁵ fikrincə Şri-Lanka milli münaqişəsinin əsas səbəbini dövlət quruculuğunda axtarmaq lazımdır. O qeyd etdi ki, Şri-Lanka hökuməti dövlət quruculuğunda uğursuzluğa uğramışdır. Bu mövqe ilə, Şri-Lankanın digər ziyalılarının da mövqeləri üst-üstə düşmüşdür. Xüsusilə, müəllifin Navaratna Bandara⁶, Pradeep Peiris⁷, Kasun Pathiraja⁸ ilə müsahibələrini misal gətirmək olar.

mərkəzdə reallaşdırılmışdır.

⁵Paikiasothy Saravanamuttu – Beynəlxalq Münasibətlər üzrə doktor dərəcəsinə 1986-cı ildə London İqtisadiyyat və Siyasi Elmlər İnstitutundan (the London School of Economics and Political Science (LSE)) almışdır. Kolomboda yerləşən Siyasi Alternativ Mərkəzinin (Centre for Policy Alternative (CPA)) yaradıcısı və rəhbəridir. Mərkəz əsas etibarilə Şri-Lankada ölkə daxili siyasətlə bağlı sosial sorğuları həyata keçirir. Saravanamuttu ilə müəllifin müsahibəsi 19 sentyabr 2016-cı ildə adı çəkilən mərkəzdə baş tutmuşdur.

⁶Navaratna Bandara – Şri-Lankanın Birgə-Yaşam, Dialoq və Rəsmi Dillər nazirliyinin tərkibində olan Dillər, Təhsil və Hazırlıq Milli İnstitutunun (Ministry of National Co-Existence, Dialogues and Official Languages, National Institute of Language, Education and Training (NILET)) rəhbəridir. Bu sahədə hökumətə məsləhət verən mövqedə dayanır. Bandara ilə müsahibə 7 sentyabr 2016-cı ildə onun ofisində keçirilmişdir.

⁷Pradeep Peiris – Sosial Elm Adamları Cəmiyyətinin (Social Scientists' Association (SSA)) direktorudur. İnsan hüquqları və Şri-Lanka vətəndaş müharibəsi mövzularında bir çox elmi yazıların müəllifidir. Peirislə müsahibə 8 sentyabr 2016-cı ildə SSA-də keçirilmişdir.

⁸Kasun Pathiraja – elmi tədqiqatçı. Kolomboda yerləşən Milli Araşdırmalar üzrə Beynəlxalq Mərkəzdə (International Centre for Ethnic Studies (ICES)) çalışır.

Saravanamuttu ilə müsahibəmizdə onun növbəti düşüncələri kifayət qədər maraq doğurdu.

“Şri-Lankada çoxluğa sual etsəz, çox güman ki, belə bir cavab verəcəklər. Qısacası, İngiltərə Şri-Lankada “parçala və hökmranlıq et” siyasəti yürütmüş, çoxluq təşkil edən sinhallardan daha çox tamillərə (İngiltərə idarə hökumətində) prioritetlər vermişdir. Buna qarşı çıxmıram. Doğru iddiadır. Lakin müstəqillik əldə edən kimi, milli azlıqlara qarşı “siyasi revanş” (political revenge) almağın özünü də doğru saymıram”.

Saravanamuttu dolayı yolla da olsa, o zamankı hökuməti milli azlıqlara qarşı tutduğu mövqeyinə görə tənqid edir.

Saravanamuttuya görə, Şri-Lankada ümumiyyətlə hər kəs özünü qurban hesab edir. Yəni ölkədə milli azlıqlar milli çoxluğun qurbanı, milli çoxluqlar isə tarixin (kolonializmin) qurbanı olmuşlar. Digər ziyalı Peiris də buna oxşar fikir səsləndirdi. O bildirdi ki, buddist sinhallar kolonializm dövründə öz hüquqlarından məhrum edilmişdilər. Əvəzində milli azlıqlar bu hüquqlardan geniş şəkildə istifadə edirdilər. İndi (müstəqillik dövrü) buddist sinhalların hüquqlarını genişləndirmək dövrü gəlmişdir. Sinhallar öz əməllərinə bu düşüncə ilə haqq qazandırmaya çalışırdılar.

1950-ci ildə tamillərin siyasi elitası regional parlament hüququnu tələb etməyə başladılar. Buna səbəb isə sinhalların nəzarəti altında olan hökumətdə digər milli azlıqların hamısının siyasi arenada təmsil olunmaq hüquqlarının itirilməsinə qarşı olan həyəcan hissi idi. Tamillər bundan qorxuya düşmüşdülər və tamamilə sinhalların əmr verəcəyi dövlətin nəzarətində yaşamaq istəmirdilər. Beləliklə, tamillər tarixdə ilk dəfə olaraq federativ sistem tələbi ilə çıxış etməyə başladılar.

1949-cu ilin dekabr ayında tamillər özlərinin Federal Partiyasını (Federal Party) yaratdılar. Federal Partiya tamilləri təmsil edən siyasi partiya çevrildi. Federal Partiya Şri-Lankada iki millətin varlığını iddia etməyə başladı. Sinhallar və tamillər. Həmçinin tamillərin əhalinin çoxluğunu təşkil etdiyini ölkənin şimal və şərq əyalətlərində özünü idarə hüququ və regional avtonomiya (regional autonomy)

Münaqişə ilə bağlı sosial sorğu əsasında yazılmış elmi məqalələrin müəllifidir. ICES və yuxarıda qeyd edilən SSA Şri-Lankada bu mövzuda ən əsas ədəbiyyatların toplandığı mərkəzlərdir. Buralara getmədən, onların kitabxanalarından istifadə etmədən problem haqqında fikir yürütmək tələskənlik olardı.

tələbini irəli sürməyə başladılar. Beləliklə, “öz müqəddəratını həll etmək hüququ” kimi tələblər ilk dəfə olaraq səsləndirilməyə başladı.

Uyanqodaya görə tamillər buna qədər heç zaman öz müqəddəratını həll etmək hüququnu tələb etməmişlər, onların istəyi sadəcə dövlətdə təmsil olunmaqdan ibarət olmuşdur.

Öz müqəddəratını həll etmək hüququ ilə bağlı Saravanamuttunun fikirləri kifayət qədər düşündürücüdür. “Bir ölkədə müxtəlif millətlər yaşaya bilərlər. Onların hər birinin öz müqəddəratını həll etmək hüququ vardır. Lakin öz müqəddəratını həll etmək hüququ heç də hər zaman ayrı müstəqil dövlət yaratmaq şəklində həyata keçirilməməlidir. Federal sistem və ya ittifaq yaratmaq daha əlverişli vasitə ola bilər”.

Şri-Lankada sinhallar və tamillər arasında dil probleminin yaranması 1956-cı ilə təsadüf edir. 1952-ci ildə Şri-Lanka Azadlıq Partiyası (Sri Lanka Freedom Party) parlament seçkilərində bir çox yeri əldə etdi. Partiya rəhbəri S.W.R.D Bandaranaike idi. O, buna qədər Birləşmiş Milli Partiyanın üzvü olsa da, partiya daxilindəki nərəzılıqlar və öz ambisiyaları uğrunda, 1951-ci ildə Azadlıq Partiyasını yaratmağa qərar verir.

İlk zamanlar Şri-Lanka Azadlıq Partiyası, ölkənin orta təbəqəsinin dəstəklədiyi partiya idi və sinhalların bir nömrəli siyasi partiyası hesab edilmirdi. Partiyanın iki əsas məqsədi vardı. 1. Hökumət tərəfindən sinhala buddizminin qorunması, 2. Sinhal dilini rəsmi dövlət dili elan etmək (buna qədər sadəcə ingilis dili rəsmi dil idi).

Uyanqodaya görə sinhalların millətçiliyi, ilk əvvəllər özünü sadəcə rəsmi dil millətçiliyində biruzə verirdi.

Bandaranaike 1956-cı ilin seçkiləri zamanı qələbə qazanacağı təqdirdə 24 saat içərisində sinhal dilini rəsmi dövlət dili elan edəcəyini bəyan etdi. Faktiki olaraq, eyni ildə baş nazir seçilən kimi sinhal dili rəsmi dil kimi qəbul edildi. Bu qərar milli azlıqlar, xüsusilə tamillər tərəfindən onların milli kimliklərinə qarşı edilmiş hücum kimi qəbul edildi. Beləliklə, Şri-Lankada yaşayan milli azlıqlar dil ayrı-seçkiliyi ilə qarşılaşmalı oldular. Bununla da tamillər tamil dilini tələb etməyə başladılar. 1970-ci illərdə milli azlıqlar həm də təhsil ayrı-seçkiliyi ilə üzləşməli oldular.

İlk əvvəllər tamillərin millətçiliyi demokratik yollarla həyata keçirilsə də, 1970-ci illərdə kəskinləşərək, zorakı xarakter almağa başladı. Peirisə görə buna əsas səbəb, tamil tərəfinin siyasi qarşıdurmada heç nə

əldə edə bilməyəcəyini düşünməsi oldu. Yəni "Sinhal hökuməti" ilə danışıqlara getməyin mənasızlığını fikirləşməyə başladılar.

1980-ci illərin əvvəllərində tamillərdən ibarət bütün qruplaşmalar Şri-Lanka ərazisində öz müstəqil dövlətlərini tələb etsələr də, 80-ci illərin ortalarında onların demək olar ki, hamısı bu fikirdən vaz keçdi. Sadəcə LTTE iddia etməkdə davam etdi.

Tamillərə görə öz müqəddəratını təyin etmə hüququnun şərhinin (anlayışının) dəyişməsi də kifayət qədər diqqət çəkən məqamlardan biridir. Uyanqodanın analizlərinə inansaq, tamil millətçiləri 1970-ci illərin sonlarına qədər bu hüququ federal avtonomiya kimi qəbul edirdilər. 70-ci illərin sonlarından etibarən isə bunu "müstəqil dövlət qurmaq hüququ" kimi şərh etməyə başladılar.

1972-ci ildə, Şri-Lankada yeni konstitusiyaya qəbul edildi. Yeni konstitusiyaya əsasən Şri-Lanka yenidən quruldu, unitar dövlət olaraq təsdiqləndi. Yeni konstitusiyada tamillərin tələb etdiyi federal avtonomiya öz əksini tapmadı. Bu səbəblə, tamillərin millətçiliyi özünün pik həddinə çatdı.

Eyni ildə ölkənin ən qədim tamil əsilli siyasi partiyalarından olan Bütün Seylon Tamilləri Konqresi (All Ceylon Tamil Congress) və digərləri birləşərək, Tamillərin Birləşmiş Cəbhəsi (Tamil United Front) siyasi partiyasının əsasını qoydular. Federal Partiyası da 1976-cı ildən etibarən bu partiya ilə birləşərək, Tamillərin Birləşmiş Azadlıq Cəbhəsi (Tamil United Liberation Front) adını almış oldu.

1977-ci ilin parlament seçkiləri təbliğatı zamanı, Tamillərin Birləşmiş Azadlıq Cəbhəsi tamillərə "müstəqil dövlət" ideyasını irəli sürəcəklərini söz verdilər. 1950-ci ildən ötən təxminən 30 il ərzində tələb etdikləri federal sistem (federal avtonomiya) məsələsində uğur qazanmadıqlarına görə, artıq müstəqil dövlət tələb etməyin zamanı gəlmişdir deyə düşünmələri buna əsas səbəb olmuşdur. Eyni zamanda seçkilərdə tamillərin dəstəyini qazanmaq üçün də belə bir addım atılmış oldu.

Uyanqodaya görə "Tamillərin Birləşmiş Azadlıq Cəbhəsi partiyası hüquqi müstəvidə, parlament vasitəsilə "müstəqil dövlət" yaratmağı iddia etməklə, nəticə etibarilə heç olmasa "federal avtonomiya" əldə edəcəklərini düşünürdülər. Lakin, sinhallar bu mövqeni ciddi olaraq qəbul etmədilər".

Beləliklə, tamillər radikallaşmaqda davam edirdilər. 1976-1980-ci illərdə hərbi dəstəyi olan bir çox tamil siyasi partiyaları meydana

gəlməyə başladı. Bu partiyalar hər biri ayrı-ayrılıqda müstəqil dövlət ideyasını dəstəkləsələr də, birgə fəaliyyət göstərmədiklərinə görə tamillərin siyasi sistemi parçalanmaqda idi.

2.2. Böyük dövlət faktoru, Hindistanın hərbi müdaxiləsi

Şri-Lankanın şimalında yerləşən və bu ölkənin müasir həyatında təsir imkanlarına malik olan Hindistan da vətəndaş müharibəsinə qarışmalı olur. 1983-1987-ci illərdə Hindistan öz informasiya orqanı olan Tədqiqat və Analiz Bölməsi (Research and Analysis Wing) vasitəsilə Şrilankanın hərbi birləşmələri olan LTTE, TELO, PLOTE, EPRLF, EROS və TELO-nu dəstəkləyirdi. Hindistan bu qruplaşmaları maliyyə dəstəyi ilə təmin edir, hərbcilərini yetişdirir, təlimlərini təşkil edirdi. Hindistan tərəfinin əsas məqsədi Şri-Lanka hökumətinə qarşı çıxan tamil qruplaşmalarını ayrı-ayrılıqda dəstəkləməklə, onları qarşı-qarşıya qoymaq, birləşmələrinin qarşısını almaq və bununla da ölkəni parçalamaq planlarının qarşısını almaq idi. Lakin Hindistanın dəstəyini almaqla gözəçarpacaq dərəcədə gücünə güc qatmış LTTE oldu. Şri-Lanka hökumət qüvvələri ilə döyüşdə LTTE-nin qalib gələcəyindən qorxan Hindistan 1987-ci ildə ilk dəfə olaraq Sülhməramlı qüvvələrini (Indian Peace Keeping Forces) Şri-Lankaya yeritməli oldu. Hindistanın cənubunda təxminən 60 milyon taminin yaşadığı Tamil Nadu adlı muxtar respublika vardır. Şri-Lankada LTTE qalib gəlib, Şri-Lankanı parçalamaqla öz müstəqil dövlətlərini quracaqları təqdirdə, bunun dalğası Hindistan tamillərinə də toxunacağı heç kimdə şübhə doğurmurdu. Məhz bu səbəbə görə, Hindistan birbaşa Şri-Lanka vətəndaş müharibəsinin iştirakçısına çevrilir.

Uyanqodanın fikirlərinə görə "Şri-Lanka hökumət qüvvələri LTTE ordusuna qalib gələ bilmədi. LTTE Hindistanın cənubundan silah-sursat, maliyyə dəstəyi alırdı. Hindistanın cənubunda LTTE döyüşçülərinin təlim keçmələri üçün hərbi düşərgələr də salınmışdı. Hindistanın o zamankı baş naziri Racib Qandi LTTE-nin hərbi qələbəindən çəkindi. LTTE-nin qalib gəlməsi Hindistan üçün də riskli idi".

Bu məsələ ətrafında müəllifin görüşdüyü digər ziyalılar da eyni fikirləri səsləndirdilər. LTTE-nin Şri-Lankanı parçalamaq yolu ilə, öz müstəqil dövlətini yaratması, Hindistanın ştatları, xüsusilə də Tamil Nadu üçün nümunə ola bilərdi. Onlar da gələcəkdə müstəqillik iddiaları ilə çıxış edə bilərdilər.

Hindistanın sülhməramlı qüvvələri 1987-1990-cı illərdə Şri-Lanka ərazisində fəaliyyət göstərdi. 1987-ci il iyul ayının 29-da Hindistanın baş naziri Racib Qandi ilə Şri-Lankanın prezidenti Junius Richard Jayewardene-nin imzaladığı Hindistan-Şri-Lanka Sülh Razılaşması (The Indo-Sri Lanka Peace Accord) bu fəaliyyəti mümkün etdi. Hindistan tərəfinin əsas məqsədi LTTE ilə hökumət qüvvələri arasında olan müharibəyə son qoymaq və siyasi razılığa nail olmaq idi. Onlar partizan müharibəsi aparan LTTE-ni danışıqlar masasına dəvət etməyə nail olmalı idilər. Məqsəd danışıqlar apararaq tamillərə müstəqil dövlət deyil regional avtonomiya hüququ vermək idi. LTTE-dən başqa digər bütün tamil qruplaşmaları buna razılıq verdilər. Yalnız LTTE bu təklifi rədd edərək mübarizə apardı və Hindistan qüvvələri ilə müharibəyə yol açdı. Bu 1989-cu ilədək davam etdi. Şri-Lankanın yeni seçilmiş prezidenti Ranasinghe Premadasanın istəyi ilə 1990-cı ildə Hindistan sülhməramlı qüvvələri ölkəni tamamilə tərk etdilər.

2.3. Hindistan ordusunun çıxarılmasından sonrakı Şri-Lanka

Uyanqodanın fikirlərinə görə Hindistan ordusu ölkəni tərk etdikdən sonra Şri-Lanka hökuməti LTTE-ni zəiflətmək məqsədilə müharibənin labüdlüyünü dərk edərək, 2005-ci ilədək müharibə strategiyasını davam etdirdi. LTTE zəifləyəcəyi təqdirdə danışıqlar masasına oturacağına ümid bəsləndi. Buna görə hökumət bir tərəfdən müharibə edirdi, digər tərəfdən siyasi dialog aparırdı.

2005-ci ilin Noyabr ayında Mahinda Rajapaksa prezident seçilir. O, vətəndaş müharibəsinə son qoymağın yalnız bir yolunun olduğunu düşünürdü. Yalnız müharibə. Baş yol mümkün deyil. Bundan 4 il sonra 2009-cu ilin May ayında LTTE məğlub olur və hərbi toqquşmalar sona çatır. Beləliklə də, Şri-Lanka hökumət ordusu bütün Seylon adasında tam nəzarətini bərpa etmiş olur. Mahinda Rajapaksa isə müharibə yolu ilə vətəndaş müharibəsinə son qoymuş prezident kimi tarixə düşür.

2.4. Şri-Lanka vətəndaş müharibəsinin qloballaşması

Şri-Lanka vətəndaş müharibəsinin qloballaşmasında əsas etibarilə 3 səbəb göstərilə bilər.

1. Tamillərə qarşı olan diqqətin artması. Xüsusilə, milli azlıqların qorunması anlamında, Avropa, Avstraliya, Kanada, Yaponiya və digər ölkələrdə özünə diqqət toplamış oldu. Şri-Lanka hökumətinin tutduğu mövqe də xoş deyildi. Tamillərə qarşı irqi ayrı-seçkilik, zorakılıq, hüquqlarının pozulması hallarına tez-tez rast gəlinirdi.
2. Müharibə nəticəsində digər ölkələrə qaçmış tamil qaçqınlar diaspor

fəaliyyətinə start vermişdilər. Şri-Lankanın problemi həm də onların probleminə çevrilmişdi.

3. LTTE-nin beynəlxalq arenalarda həyata keçirilən təbliğatı kifayət qədər güclü idi. Onlar siyasətçilər, media nümayəndələri ilə sıx əlaqə idilər.

Yerli ziyalıların sözlərinə görə LTTE-nin maliyyə dəstəyi kifayət qədər yaxşı idi. Şri-Lankada milli münaqişə baş verdikdən sonra ölkədən xarici qaçan tamillərin əksəriyyəti həkimlər, mühəndislər və s. zəngin ailələr idilər. Onlar xaricdən LTTE-yə maliyyə yatırımları edirdilər. Həmçinin, LTTE də öz növbəsində silah və narkotik maddələrin biznesi ilə məşğul olmaqla kifayət qədər pul toplamaqda idi.

2.5. LTTE-nin puça çıxan hədsiz ümidləri

2009-cu ildə hökumət qüvvələri ilə LTTE özlərinin son döyüşünə hazır idilər. Hökumət qüvvələri LTTE-ni məhv etmək üçün var gücünü səfərbər etmişdi. Digər tərəfdən, LTTE də müstəqil dövlət yaratmaq üçün son şanslarının olduğu döyüşə köklənmişdi.

Uyanqodanın sözlərinə görə bu mərhələdə ən əsas məqam ondan ibarətdir ki, LTTE ümid bəslədiyi beynəlxalq dəstəyi ala bilmədi. Tamillər Hindistan və ABŞ-dan hərbi dəstək olacağına ümid edirdilər. Lakin bu real bir arzu deyildi.

Görəsən, LTTE nəyə görə beynəlxalq hərbi dəstəyə ümid edirdi?

“LTTE müharibənin son mərhələsində, Şri-Lanka hökumətinin çoxsaylı insan ölümlərinə səbəb olacağını düşünürdü. Bu isə öz növbəsində humanitar problemlərə yol açacaqdı. Humanitar problemlərin yaranacağı təqdirdə beynəlxalq ordu qüvvələri (xüsusilə, Hindistan və ABŞ ordusu) Şri-Lanka ərazisinə müdaxilə edərək, hökumət qüvvələri ilə LTTE-ni ayıracağı düşünülürdü. Bunun nəticəsində LTTE müstəqil dövlət arzusuna çatacaqdı. Lakin bu reallaşmadı”.⁹

LTTE-nin törətdiyi əməllər terror xarakteri almışdı. Hələ 1991-ci ilin May ayının 21-də Hindistanın öncəki baş naziri Racib Qandinin LTTE tərəfindən öldürülməsindən sonra, onların əsas ümid mənbəyi olan Hindistan da LTTE-nin məğlubiyyətini istəyirdi. LTTE ən dəhşətli terror təşkilatına çevrilməklə bütün dünyada öz imicinə zərbələr vurmaqla və beynəlxalq dəstəyi itirməklə məşğul idi.

1980-cı illərin sonlarında Hindistan birbaşa hərbi müdaxilə etməsinə baxmayaraq, müharibənin son dövrlərində buna getmədi. Lakin LTTE

⁹ Uyanqoda ilə müsahibədən

daxilində olan Hindistanın kəşfiyyatçı agentləri və ən yüksək müasir texnologiyalar vasitəsilə tamillərin ən güclü qruplaşmasının bütün fəaliyyətindən məlumatlı idilər. Eyni zamanda bütün bu məlumatları Şri-Lanka hökumətinə ötürməklə aktiv şəkildə onları dəstəkləyirdilər. ABŞ və Avropa ölkələri də LTTE-nin məğlub olmasını istəyirdilər. Şri-Lanka hökuməti terrorçu təşkilata çevrilmiş LTTE-yə qarşı bütün dünya ictimaiyyətini qaldıra bilmiş və öz tərəfində toplamağa nail olmuşdu. Bu hökumətin qurduğu strategiyanın qələbəsi demək idi.

Dünya ictimaiyyətinin LTTE-yə qarşı çıxmasında digər bir vacib məqam da vardır. Belə ki, 2002-ci ildə, LTTE və Şri-Lanka hökuməti atəşkəs razılığı imzalayır. Atəşkəs razılığının əldə olunmasında mühüm rol oynamış beynəlxalq aktorlar (BMT, ABŞ, Kanada, Avstraliya, Yaponiya) LTTE-nin separatçı müstəqil dövlət qurmaq ideyasından vaz keçib, Şri-Lanka hökuməti və beynəlxalq aktorların təklif etdiyi regional avtonomiya fikri ilə razılaşacağına ümid bəsləyirdilər. Lakin bu reallaşmadı. Belə ki, LTTE danışıqlar masasında oturmağı rədd etməklə, mübarizəsini davam etdirdi. Beynəlxalq aktorlar bundan sonra da daha 2-3 il LTTE-nin danışıqlar masasına oturması üçün dəridən qabıqdan çıxmasına baxmayaraq, LTTE qəti sürətdə bütün bu cəhdlərə qarşı çıxaraq, verilən təklifləri rədd etdi. Belə bir şərait yarandığına görə, beynəlxalq aktorlar LTTE-nin danışıqlar təklifinə cavab verəcəyinə şübhə ilə yanaşmağa başladılar. Cəhdlərinin puça çıxdığını gördükdə, Şri-Lanka hökumətinə hərbi qələbə qazanması üçün yol açmış oldular.

Uyanqodanın fikrinə görə, beynəlxalq aktorlar Şri-Lanka hökumət qüvvələrinin LTTE-ni məğlub etdikdən sonra, onlara regional avtonomiya hüququnu verəcəyini düşündülər. Lakin, 2009-cu ilin may ayında hökumət qüvvələri LTTE-ni məğlub edib, ölkənin unitarlığını bəyan etməklə, tamillərin regional avtonomiya hüququnu tanımayacaqlarını əməli olaraq bildirmiş oldular.¹⁰

Hökumət qüvvələrinin əsas bəhanəsi tamil tərəfi ilə danışıqlar aparmaq üçün real siyasi liderin olmaması idi. Onlar bütün tamil hərbi rəhbərlərinin məhv edildiyini bildirdilər. Belə olan təqdirdə danışıqlar aparmağın əhəmiyyəti yox idi. Eyni zamanda hökumət qüvvələri tamillərin hərbi rəhbərliyini tam məhv etməklə, onlara hər hansısa bir hüquq verməkdə maraqlı da deyildilər.

¹⁰ Uyanqoda ilə müsahibədən

Görəsən niyə görə məhz 2009-cu ilin may ayında məhz müharibə yolu ilə məsələ öz həllini tapdı? Bununla bağlı Saravanamuttunun fikirləri yerində səsləndirilmişdir:

“2009-cu ilin hökuməti, nə olursa-olsun, nə baş verirsə-versin, müharibə etməklə birdəfəlik qələbə qazanmaq üçünlam hazır vəziyyətə gətirilmişdi. Ondan öncəki hökumətdə müharibə edəcək iradə yox idi. 2009-cu ilin hökuməti (prezident Mahinda Rajapaksa) vətəndaş müharibəsinə son qoymağın yeganə yolunun məhz müharibə olduğuna tam əmin idi. Onlar üzde danışıqlar apara-apara, arxa planda külli miqdarda silah-sursat, hərbi texnika almaqla, münafiqşənin hərbi yolla həllinə köklənmişdi”.¹¹

Peirisə görə isə 2000-ci illərdə LTTE sadəcə Şri-Lankanın deyil, həm də Hindistana görə böyük təhlükə mənbəyi idi. LTTE eyni zamanda beynəlxalq aktorların da qəzəbinə tuş gəlmişdi. O, artıq “ümumi düşməne” çevrilmişdi. Hindistan və ABŞ, LTTE-nin fəaliyyət planı haqqında Şrilanka hökumətini bütün lazımı məlumatlarla təmin edirdilər. Belə bir şəraitdə, hökumətin hərbi yolu seçməsi üçün münbit şərait yaranmışdı ki, bu şansıdan da hökumət lazımınca yararlandı”.¹²

Müharibənin son mərhələsində insan itkisinin həddindən artıq çox olması ilə bağlı iddialar mövcuddur. Müharibənin son aylarında 40 mindən çox insanın hökumət qüvvələri tərəfindən öldürüldüyü qeyd edilir ki, onların əksəriyyəti sadə insanlar olmuşdur¹³. Bu məsələ, BMT-nin o zamanki baş katibi Pan Gi Munun məruzələrində də yer almışdır. Şri-Lanka hökuməti bunu qəbul etməsə də, beynəlxalq aləm, hüquq müdafiəçiləri tərəfindən müharibə cinayətləri işləmiş dövlət kimi tənqidlərə məruz qalmışdır.

2.6. Vətəndaş müharibəsindən sonrakı vəziyyət

Şri-Lankada müəllif tərəfindən aparılan sorğular zamanı ən çox diqqət verilən məqamlardan biri vətəndaş müharibəsinin bitməsindən sonra tamillərlə sinhallar arasında baş verə biləcək yeni müharibənin cücərtilərini olub-olmamasını öyrənmək idi.

¹¹ Saravanamuttu ilə müsahibədən

¹² Peiris ilə müsahibədən

¹³ Bax: https://www.washingtonpost.com/world/un-sri-lankas-crushing-of-tamil-tigers-may-have-killed-40000-civilians/2011/04/21/AFU14hJE_story.html?utm_term=.9d4b53fa8d18, “son” baxış 31 mart 2017.

Real mənzərə ondan ibarət idi ki, Şri-Lankada vətəndaş müharibəsinin bitməsindən 7 il ötməsinə baxmayaraq “nə sülh nə də müharibə” vəziyyəti davam edirdi. Hərbi toqquşmalar bitmə belə, tamillərlə sinhallar arasında hər hansısa bir siyasi razılıq və ya müqavilə mövcud deyil. LTTE-nin bütün rəhbərliyi öldürüldüyünə görə müqavilə imzalamaq üçün liderləri yox idi. Bunu Şri-Lanka hökuməti iddia edir.

Professor Uyanqoda ilə müzakirələr zamanı bir daha aydın oldu ki, Şri-Lanka daxilində hər hansısa bir yeni hərbi toqquşmanın olacağı düşünülməyə belə, xaricdə olan güclü tamil diasporu LTTE-ni yenidən qurmağa çalışır. Bununla belə, Şri-Lanka daxilində ola biləcək istənilən hərbi toqquşmanı Şri-Lanka hərbiçiləri və polisi tamamilə məhv etməyə hazırdır. Bunu tamillər də gözəl bilirlər. Məhz bu səbəbdən hər hansısa bir hərbi toqquşmaya gedəcəkləri şübhə doğurur. Lakin, hər iki millət arasında siyasi razılıq əldə edilmədiyindən problem hələ də qalmaqdadır.

2.7. Yenidən məskunlaşma məsələsi

Şri-Lankada onilliklərlə davam etmiş vətəndaş müharibəsi nəticəsində ayrı-ayrı illər ərzində ümumilikdə təxminən 800 min tamil və müsəlman ölkədaxili məcburi köçkünə çevrilmişdir. Eyni zamandan sinhallar arasında da məcburi köçkünlərin sayı heç də az olmamışdır. 2009-cu ilin may ayında LTTE-nin məğlub edilməsi ilə müharibə sona çatdı. Müharibə bitər-bitməz hökumətin nəzarəti altında yenidən məskunlaşma, öz yurd-yuvalarından didərgin düşmüş tamillərin və müsəlmanların öz əvvəlki yaşam yerlərinə geri qaytarılmasına start verildi. Xaricə pənah aparmış tamillərin çoxu da Şri-Lankaya geri qayıtmağa başladılar. 2016-cı ilin avqust ayının 31-nə olan rəsmi məlumatlara görə ümumilikdə 253 min 231 ailə və ya 882 min 392 nəfərin yenidən məskunlaşması başa çatmışdır. Onlardan 90 min 771 ailə və ya 335 min 310 nəfər şərq regionlarına, 162 min 789 ailə və ya 547 min 651 nəfər şimal regionlarına geri qayıtmışlar¹⁴.

¹⁴ Ministry of Prison Reforms, Rehabilitation, Resettlement and Hindu Religious Affairs of Sri Lanka-nın elektronünvanı, son baxış 30 mart 2017 http://resettlementmin.gov.lk/site/index.php?option=com_content&view=article&id=5&Itemid=21&lang=en

Bu proses zamanı sinhallara Şri-Lanka hökuməti, tamillərə isə QHT-lərin yardımının daha çox olması əsas diqqət çəkən məqamlardan biridir¹⁵.

Vətəndaş müharibəsi zamanı LTTE-nin ələ keçirib nəzarət etdiyi ərazilər Şri-Lanka hökumət qüvvələrinin nəzarəti altında stabilləşməyə doğru gedir. Lakin, öz əvvəlki evlərinə geri dönmüş tamillər hazırda işsizlik problemi ilə üzləşirlər. İqtisadi vəziyyət çox ağırdır. İş tapmaq demək olar ki, mümkün deyil.

Bütün regionlarda bərpa işləri görülməsinə baxmayaraq, bu layihələrdə yerli tamillər və müsəlmanların iştirakı o qədər də gözə çarpmır¹⁶. Həmçinin Yüksək Təhlükəli Ərazilər (High Security Zone) yaradılmışdır ki, buralar Şri-Lanka ordusunun birbaşa nəzarətindədir. Burada əvvəllər yaşamış tamillər geri qayıda bilmirlər. Müharibənin bitməsindən uzun müddət keçməsinə baxmayaraq, Şri-Lankanın şərq və şimal regionlarında hərbləşmə davam edir. Bu isə öz növbəsində bu ərazilərdə yaşayan tamillər üçün əsas qorxu və risk mənbəyidir.

2.8. “Milli münafişə” yoxsa “terrorizmlə müharibə”, sadə insanların harayı

Şri-Lankanın şimal və şərq regionlarında əhalinin mütləq çoxluğunu tamillər təşkil edir. Eyni zamanda, ölkənin mərkəzi və cənub regionlarında sinhallar sayca daha çoxdur. Beləliklə, Şri-Lankada baş vermiş vətəndaş müharibəsi ilə bağlı ölkənin sözügedən regionlarında mövqe müxtəlifliyi vardır. Eyni zamanda, Şri-Lankada baş vermiş vətəndaş müharibəsinin milli münafişə və ya terrorizmlə müharibə olması haqqında düşüncələr birmənalı deyil. Araşdırmalar zamanı bu məsələ ətrafında insanların fikirlərində fərqlər bir daha təsdiq olundu. Belə ki, Şri-Lankanın ən şimalında yerləşən Cafna¹⁷ şəhərində yaşayan

¹⁵ Minna Thaheer, Pradeep Peiris, Kasun Pathiraja, *Reconciliation in Sri Lanka: Voices from the former war zones*, (Colombo, “International Centre for Ethnic Studies” 2013). Bu araşdırma 5 əsas regionunda (Mannar, Cafna, Vavuniya, Trincomalee, Mullaitivu), ümumilikdə 600 nəfər tamil, müsəlman və sinhalın iştirakı ilə 2012-ci ildə keçirilmişdir.

¹⁶ Reconciliation in Sri Lanka 2013, səh. 56.

¹⁷ Cafna şəhəri – Jaffna, 2012-ci ilin rəsmi rəqəmlərinə görə şəhərin əhalisi 583,882 nəfər təşkil etmişdir. Onlardan 577,338 nəfəri Şri-Lanka tamili, 1807 nəfəri Hindistan tamili, 2284 nəfəri sinhal, 2162 nəfəri isə müsəlmandır.

ictimai fəal, milliyətcə tamil olan 30 yaşlı müsahibimizin (kişi)¹⁸ fikirlərini öyrənmək çox maraqlıdır. O, hələ 5 yaş olarkən nənəsinin himayəsi altında Kolombo şəhərinə pənah aparır və orada böyüyüb boya-başa çatır. Valideynləri Kanadaya köçüb, orada qaçqın həyatı sürməyə məcbur olurlar. Bu şəxs müharibə bitər-bitməz doğma şəhəri olan Cafnaya geri dönməyə müvəffəq olur. Onun sözlərinə görə sinhallarla tamillərin mübarizəsi təbii sərvətlər uğrunda olmamışdır. “Şri-Lankada tamillərlə bərabər digər azsaylı millətlərə sinhallar üçün olan təhsil, iş yerlərində bərabər hüquqlar tanınmamışdır. Hökumət bütün millətlərə bərabər gözlə baxmalı, hər birinə Şri-Lanka vətəndaşları kimi bərabər hüquqlar verməli idi. Amma bu olmadı. Bu səbəbdən tamillər öz hüquqları və xalqın bərabər hüquqları uğrunda mübarizəyə başladı. Bu sırf bərabər hüquqlar uğrunda başlanmış mübarizədir”. Eyni zamanda, “Kolomboda, cənub və digər regionlarda LTTE sırf terror təşkilatı kimi tanındır. Müharibə isə terrorizmlə müharibə kimi izah edilir. Lakin bu doğru deyil. LTTE tamillər və digər azsaylı millətlərin hüquqları, xalqın bərabər hüquqlu olması uğrunda mübarizə aparırdı. Yalnız LTTE deyil, hökumətlə döyüşən, ona qarşı gələn bütün qurum və təşkilatlara terror damğası vurulurdu. Lakin tamillərə görə LTTE məhz tamillərin hüquqları uğrunda savaşıyan bir təşkilatdır. Öz hüquqları uğrunda döyüşən tamilləri terrorist adlandıran sadəcə insanlar deyil, məhz hökumət olmuşdur. Bu tamamilə hökumətin qurduğu bir senari idi”. Müharibə dövründə Kanadaya qaçmış 70 yaşlı milliyətcə tamil olan digər bir müsahibimiz də LTTE-ni terror təşkilatı olaraq görmədiyini vurğuladı. Vətəndaş müharibəsini “terrorizmlə müharibə” deyil, “azadlıq müharibəsi” adlandırdı¹⁹.

Həqiqətən də, Cafna şəhərində keçirilən sorğular, adi insanlarla ünsiyyət müəllifdə müharibə haqqında fərqli düşüncələr yaratdı. Ölkənin şimalında tamamilə başqa abı-havanın olduğu əsas diqqət çəkən məqam idi. Eyni zamanda, Kolombo şəhəri ilə müqayisədə Cafna şəhəri sanki inkişafdan geri qalmış, hökumətin dəstəyini hiss etmirdi. Hətta şəhərin əhalisinin mütləq əksəriyyətinin tamil olmasına baxmayaraq, şəhərə nəzarət edən ordu və polisdə xidmət edənlər demək

¹⁸ Bu şəxslə müsahibə 17 Sentyabr 2017-ci il tarixində Şri-Lankanın Cafna şəhərində həyata keçirildi. Adının çəkilməsini istəmədi.

¹⁹ Bu şəxslə müsahibə 17 Sentyabr 2016-cı il tarixində Cafna şəhərində baş tutdu. Adının çəkilməsini istəmədi.

olar ki, sinhallar idi. Bunun özü Şri-Lanka hökumətinin tamillərə qarşı olan inamsızlığının və regiona nəzarətdə riskə getmək istəməməsinin bariz nümunəsi kimi qeyd edilə bilər.

Cafna şəhərinin tamil əhalisindən fərqli olaraq, Şri-Lankanın mərkəzi regionlarının əsas şəhəri hesab edilən, ölkənin ən böyük və təhsil səviyyəsi yüksək hesab edilən Peradeniya universitetinin də yerləşdiyi Kəndi²⁰ (Kandy city) şəhərində yaşayan sosial tənqidçi, Peradeniya universitetinin idarə heyətinin üzvü, buddist sinhal olan Palitha Liyanage²¹ (30 yaşlarında, kişi)-nin düşüncələri Cafna şəhərində olan müsahiblərimizdən tamamilə fərqləndi.

Onun sözlərinə görə, bu, millətlər arasında baş vermiş hər hansısa bir münaqişə olmamışdır. Bu tamamilə terrorizmlə mübarizə olmuşdur. Eyni zamanda o qeyd etdi ki, biz sinhallar döyüşdə qalib gəlsəkdə, müharibədə məğlub olduq. “Hökumət qüvvələri LTTE-ni məğlub etsə də, biz sinhallar tamillərin inamını itirdik. Tamillərin mədəni dəstəyini itirdik. Tamillər də Şri-Lanka cəmiyyətinin qurucularındandır. Biz öz cəmiyyətimizi yaradıq. 30 ilə yaxın davam etmiş müharibə nəticəsində şimal regionlarında təhsil, mədəniyyət, incəsənətin inkişafı dayandı. Cənub regionlarında isə inkişaf etdi. Bu ədalətli müharibə deyildi. Bunları əldə rəhbər tutaraq, müharibədə həm sinhalların həm də tamillərin məğlub olduğunu söyləmək olar”²².

Digər tərəfdən Liyanage, Şri-Lankanı bölməyə çalışan, separatçı qüvvələri kəskin şəkildə tənqid etdi. O qeyd etdi ki, dünyada tamillərin dövlətinin olmaması sinhalların problemi deyil. “Çox təəssüflər olsun ki, tamillər Şri-Lanka ərazisində öz dövlətlərini qurmağa cəhd etdilər. Bu düzgün deyildi. 2009-cu ilin may ayında hərbi toqquşma bitsə də, insanların qəlblərində, düşüncələrində hələ də müharibə davam edir. Tamillər mənəvi cəhətdən sülh şəraitinə hazır deyildilər. Hazırda da tamillərin xaricdə olan diasporu müharibəni dəstəkləyir. Şri-Lankanı bölüb, öz müstəqil dövlətlərini yaratmaq istəyirlər. Şri-Lanka müsəlmanları da elədir. Tamillər kimi onlar da ölkənin şimal-şərq

²⁰ Kandy city – Kəndi şəhəri, Şri-Lankanın mərkəzində yerləşən şəhər. 2012-ci ilin rəsmi rəqəmlərinə görə əhalisi 1 milyon 375 min 382 nəfərdir. Onlardan 1 milyon 23 min 488 nəfəri sinhal, 69 min 210 nəfəri Şri-Lanka tamili, 85 min 111 nəfəri Hindistan tamili, 191 min 570 nəfəri müsəlmandır.

²¹ Palitha Liyanage-lə müsahibə 13 Sentyabr 2016-cı ildə Kəndi şəhərində yerləşən Peradeniya universitetinin mərkəzi kitabxanasında baş tutmuşdur.

²² Palitha Liyanage-lə müsahibədən.

regionlarında öz dövlətlərini yaratmaq istəyirlər. Bu səbəbdən onları da müharibə tərəfdarı adlandırmaq olar. Əgər yeni bir müharibə başlarsa bunun nəticəsində həm sinhallar, həm tamillər, həm də müsəlmanlar məğlub olacaqlar. Çünki müharibə bütövlükdə tam bir cəmiyyəti yaralayacaq, parçalayacaqdır”²³.

Kəndi şəhərində yaşayan, Peradeniya universitetində iş üzrə məsləhətçi vəzifəsində çalışan, əslən sinhal olan Suchinhana Dasun²⁴ (27 yaş, kişi) isə 30 ilə yaxın davam etmiş vətəndaş müharibəsini “Milli münəqişə” adlandırdı. Onun sözlərinə görə sadəcə tamillərin yaşadığı regionlarda deyil, həm də cənub bölgələrində iqtisadi vəziyyət ürəkəçən deyildi. Təhsil sistemində problemlər var idi. Lakin, tamillər özləri məhz tamil olduqlarına görə hökumətin onların yaşadığı regionları inkişaf etdirmək istəmədiyini iddia edirdilər. Təhsildə və iqtisadiyyatda olan problemlər sadəcə onların deyil, bütövlükdə Şri-Lankanın problemi idi.

Liyanage kimi Dasun da müharibədən sonrakı əsas problem kimi “millətlərarası inam” məsələsini qaldırdı. Həmçinin Dasunun sözlərinə görə sadəcə cənub regionlarında deyil, həm də şimal ərazilərində iqtisadi, təhsil, kasıbçılıq problemləri həll edilərdisə, vətəndaş müharibəsi də baş verməzdi.

Kolombo²⁵ şəhərində yaşayan Kolombo Universitetinin tələbəsinin (25 yaş, qadın) mövqeyi baxımından bu mübarizə sırf terrorizmlə müharibə idi. LTTE ölkəni parçalamağa cəhd edirdi. Şri-Lanka daxilində yeni müstəqil dövlət yaratmaq istəyirdi. Bunu azadlıq müharibəsi adlandırmaq ən böyük səhvdir²⁶.

Şri-Lankada aparılan araşdırmalar onu göstərdi ki, hətta sinhallar və tamillərin öz aralarında da münəqişəyə yanaşmada fərqlər mövcuddur.

Şri-Lankanın elm nəhəngləri Pradeep Peiris, Kasun Pathiraja da 2012-ci ildə anket üsulu ilə ölkə ərazisində sorğu həyata keçirtmişlər.

²³ Palitha Liyanage-lə müsahibədən.

²⁴ Suchinhana Dasun ilə müsahibə Kəndi şəhərində, Peradeniya universitetində, 13 sentyabr 2016-cı ildə baş tutmuşdur.

²⁵ Colombo city – Kolombo şəhəri Şri-Lankanın ən böyük şəhəri olmaqla, cənub-qərb hissəsində yerləşir. 2012-ci ilin rəsmi məlumatlarına görə əhalisi 2 milyon 324 min 349 nəfərdir. Onlardan 1 milyon 778 min 971 nəfəri sinhal, 235 min 90 nəfəri Şri-Lanka tamili, 24 min 289 nəfəri Hindistan tamili, 249 min 609 nəfəri müsəlmandır.

²⁶ Bu şəxsle müsahibə 10 sentyabr 2016-cı ildə Kolombo şəhərində keçirilmişdir. Adının çəkilməsini istəmədi.

Nəticələri olduqca maraqlı olmuşdur. Sorğuda iştirak etmiş sinhalların 53.7%-i (tamillərin cəmi 13.4%-i, müsəlmanların 17.6%-i) münəqişəni terrorla mübarizə, tamillərin 66.4%-i, müsəlmanların isə 61.8%-i (sinhalların isə cəmi 5.8%-i) “milli münəqişə” adlandırmışlar²⁷.

2.9. Müharibədən sonra millətlərarası inam məsələsi

Cafna şəhərində yaşayan 30 yaşlı müsahibimizin sözlərinə görə müharibədən sonra ötən müddət ərzində tamillər və sinhallar arasında inam münasibətlərində irəliləyişlər olmuşdur. “Müharibə dövründə şimal insanları (tamillər) cənuba gedə bilmirdilər. Cənub insanları (sinhallar) da öz növbəsində şimala gələ bilmirdilər. Tamillər hər zaman özləri ilə pasport daşımalı idilər. Pasport tamillərin Şri-Lanka vətəndaşı olduğunu təsdiq edirdi. Bu olmasa idi həmin şəxs yerindəcə həbs edilirdi. Müharibə bitdikdən sonra vəziyyət dəyişdi. Azad şəkildə gedib gələ bilirik. Münasibətlərimizin normalaşdırılması və stabilləşdirilməsi üçün uyğun şərait yaradılmışdır”. Kəndi şəhərində yaşayan sosial tənqidçi Palitha Liyanage isə müharibə nəticəsində tamillərin inamını itirdiklərini vurğuladı. Kolombo şəhərində yaşayan, Kolombo universitetinin tədqiqatçısı Malith Silva isə tamillərin və sinhalların hər zaman riskli, kövrək münasibətdə olduqlarını qeyd etdi. Müharibə bitsə də, hər iki millət arasında hər hansısa inam münasibətlərindən söhbət belə gedə bilməz. Əksinə inam münasibətlərinin daha da pisləşdiyini vurğulamaq olar. Silva, hər iki millət arasında inam münasibətlərini yox edən, əsas səbəb kimi siyasi partiyalar və media orqanlarını tənqid etdi. Xüsusilə, Jathika Hela Urumaya partiyası, National Freedom Front partiyası, Pivithuru Hela Uruma (media orqanı), Wimal Weerawansavə keçmiş prezident Mahinda Rajapaksa başda olmaqla bir sıra siyasətçiləri hər iki milləti bir-birinə qırdırmaqda tənqid etdi.

Pradeep Peiris, Kasun Pathirajanın 2012-ci il sorğularının nəticələri də Şri-Lankada millətlər arasında olan inamsızlıq problemini bir daha ortaya çıxartdı. Hər millətin daha çox öz millətinin nümayəndələrinə inam hissəsinin yüksək olması bəlli oldu. Ehtiyac yaranacağı təqdirdə millətlərdən hansına vaxt, mal və pul baxımından yardım edə biləcəkləri soruşulduqda, sinhallardan tamil və müsəlmanlara dəstək olacaq bir nəfər belə olmadı. Öz millətinə isə 44.6% yardım etmək fikrində olduğunu qeyd etdilər. Tamil və müsəlmanlarda öz

²⁷ Reconciliation in Sri Lanka. p. 133.

növbələrində sinhallara yardım etmək fikrində olmadıqlarını ifadə etdilər. Öz millətlərinə yardım səviyyəsi tamillərdə 51.5%, müsəlmanlarda 50.5% oldu. Tamil və müsəlmanlar arasında bir-birilərinə qarşı inam hissələrinin müəyyən səviyyələrdə olması da aşkar olundu. Öz evinə yeməyə dəvət edəcəyiniz milləti seçin sualına isə sinhallar öz millətinin nümayəndələrini (43%) dəvət edəcəklərini qeyd etdilər. Tamil və müsəlmanları qonaq edəcək bir sinhal belə tapılmadı. Tamil (öz millətini 36.6%) və müsəlmanlar (öz millətində 49.5%) da sinhalları öz evlərinə qonaq etmək fikrində olmadıqlarını ifadə etdilər²⁸. Göründüyü kimi Şri-Lankada millətlərarası inam məsələsi və qarşılıqlı anlaşma çox acınacaqlı vəziyyətdədir.

Elm adamlarından Saravanamuttu inam məsələsi ilə bağlı aşağıdakı fikirlərini bölüşdü:

“Sadə insanlar, hərbcilərin nəzarət etdiyi Yüksək Təhlükəli Ərazilərin azad edilməsini, problemin siyasi həllini, yenidən öz yurdlarına məskunlaşmış insanların həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasını görmək istəyirlər. İnəm məsələsində problemlər hələ də qalmaqdadır amma 2 il əvvəllə (öncəki hökumətlə, Mahinda Rajapaksa dövrü) müqayisədə indi daha yaxşı vəziyyətin olduğunu söyləmək olar. Yeni hökumətin nəzarəti altında sülh proseslərində irəliləyişlər görülməkdədir və bu yüksək qiymətləndirilir”.

Şri-Lankada araşdırmalar zamanı ziyalılar və sadə insanların əksəriyyəti tərəfindən milli münaqişənin əsl səbəbi kimi kolonializm dövründə İngiltərənin yürütdüyü “parçala və hökmranlıq et” siyasəti, müstəqillik əldə etdikdən sonra isə Şri-Lanka hökumətinin milli azlıqlara qarşı tutduğu ədalətsiz mövqe xüsusi qeyd olundu. Bu məsələ ilə bağlı Şri-Lankalıların vahid mövqeyə sahib olduqlarını söyləmək olar. Hal-hazırda məsələnin həllinə nail olunmamasında siyasi partiya rəhbərlərinin mövqeyi xüsusilə tənqid edilir.

3. Problemin həlli yolları

Liyanageə görə hər üç millət, həm sinhallar, həm tamillər, həm də müsəlmanlar dövləti bölmədən, Şri-Lanka adlı vahid bir dövlətdə birgə yaşamağa çalışmalıdırlar. “Ölkəni parçalamaq yolu ilə zəiflətmək Qərbin neokolonializmidir. Biz buna qarşı çıxmalı, birlikdə Şri-Lankanı güclü dövlətə çevirməliyik. Əgər müharibə yenidən alovlanarsa bundan hər üç millət, bütün Şri-Lankalılar məğlub çıxacaqlar”.

²⁸ Reconciliation in Sri Lanka. p. 120.

Dasuna görə isə ölkədə iqtisadi inkişaf, kasıbcılıq probleminin həlli, siyasi sistemin yaxşılaşdırılması birbaşa problemin həllinə töhvə verə bilər. Həmçinin Dasuna görə “lazım gələrsə, tamillərə regional avtonomiya da vermək olar. Problemi kökündən həll etmək üçün insanların düşüncələrini dəyişmək lazımdır. Hökumət də öz növbəsində tamillərə qarşı ədalətli mövqe tutduğunu əməldə göstərməlidir”.

Saravanamuttunun fikirlərinə gəlincə, problemin həll edilməsi üçün, tamillərə özünüidarəetmə hüququ verilməlidir. Onun fikirlərinə görə, Şri-Lankada güc balansının bölüşdürülməsinə ehtiyac vardır. Yalnız milli çoxluq olan sinhallar deyil, milli azlıqlara da hüquqlar verilməli və ölkə birgə idarə edilməlidir.

Peirisin mövqeyinə görə, hökumət müharibədə tam qalibiyyət əldə etməklə, tamillərə heç bir siyasi hüquq vermək fikrində olmadığını göstərir. Digər tərəfdən tamillərdə LTTE-nin məğlubiyyəti ilə siyasi danışıqları öz xeyirlərinə dəyişmək imkanlarını itirmiş oldular. Hazırda danışıqlarda tamillərin əsas güc mənbəyi sadəcə olaraq beynəlxalq ictimaiyyətdir.

Peiris müharibədən sonra lazımlı iki əsas ehtiyac kimi yaşam şəraitinin yaxşılaşdırılması (təhlükəsiz gündəlik yaşam, iş, ailə), eyni zamanda siyasi hüquq (özünüidarəetmə, bərabər hüquq, insan haqları və s) məsələlərini qaldırdı. Həqiqətən də hər ikisi lazımlı ehtiyaclardır. Amma kimlər tərəfindən tələb olunur?

Gündəlik yaşam şəraitinin yaxşılaşdırılmasını tələb edənlər Şri-Lankanın şimal və şərq regionlarında yenidən məskunlaşdırılmış tamillərdir. Bu onların ehtiyaqlarıdır. İkinci ehtiyac (siyasi hüquq) isə Şri-Lanka tamillərinin siyasi elitasının və xaricdə fəaliyyət göstərən diasporuna məxsus ehtiyacdır. Beləliklə, hər iki ehtiyacı ayrı-ayrılıqda düşünməkdə fayda vardır. Eyni zamanda Peirisin sözlərinə görə Şri-Lankada yaşayan bütün millətlərin mənafeələrinə, maraqlarına xidmət edəcək dəyişikliklərə ehtiyac vardır.

4. Şri-Lanka vətəndaş müharibəsinə ümumi qısa nəticə

Bu yazıda əsas etibarilə müəllifin 2016-cı ilin sentyabr ayında Hindistan və Şri-Lankada həyata keçirdiyi, Şri-Lanka ziyalıları və sadə insanların hədəf seçmiş araşdırmalarının nəticələrinin bir hissəsi təqdim olunaraq analiz edilmişdir. Bu araşdırmaları aşağıdakı kimi qısa yekunlaşdırmaq olar.

Xarici elmi araşdırmalarda (o cümlədən Yaponiya akademik dünyasında) Şri-Lanka milli münaqişəsinin əsas səbəbi məhz rəsmi dil

göstərilə də, Şri-Lankanın ziyalıları və sadə vətəndaşları bu haqda fərqli düşüncələrə sahibdirlər. Şri-Lanka ziyalıları tərəfindən müstəqillik əldə etdikdən sonra Şri-Lanka hökumətinin apardığı dövlət quruculuğunun uğursuzluğa uğraması əsas səbəb kimi göstərildi. Dövlət quruculuğunun yanlış olduğu vurğulandı. Yeri gəlmişkən, bu fikrə Yaponiya elm dünyasında Şri-Lanka vətəndaş müharibəsinə yaxşı bələd olan professor Matsuda Satorunun yanaşması "məsuliyyətdən qaçmaq"dır. Yeni Şri-Lanka ziyalıları rəsmi dil məsələsini ört-basdır etmək məqsədilə müstəqillik dövründə yeni yaranmış hökuməti tənqid edirlər. Bununla belə müəllifin araşdırmaları zamanı bu fikri əks etdirən heç bir yanaşmaya rast gəlinmədi. Hadisənin içində olanların və kənardan analiz edənlərin mövqe fərqi kimi də qələmə vermək olar. Bununla belə onu da inkar etmək olmaz ki, birbaşa rəsmi dilin sinhal dilinə dəyişdirilməsi və tamil dilinin inkar edilməsi münaqişəni kulminasiya həddinə çatdırmışdır. Bu baxımdan vətəndaş müharibəsinin ilk cücərtilərinin məhz rəsmi dildən sonra yarandığını söyləmək olar.

1956-cı ildə Şri-Lankanın yeni seçilmiş millətçi baş naziri Bandaranaike sinhal dilini rəsmi dövlət dili kimi qəbul etdi. Beləliklə, tamillərin rəsmi dövlət dili ilə bağlı millətçiliyinin əsasını qoymuş oldu.

Tamillər 1970-ci illərə qədər dil, mədəniyyət, təhsil və bir çox sahələrdə kəskin ayrı-seçkiliyə məruz qalırdılar. Onlar təxminən 30 ilə yaxın bir müddətdə federativ sistem tələb etsələr də, Şri-Lanka hökuməti bu tələblərə məhəl qoymadı. Bu səbəbdən "buddist sinhallar"ın idarə etdiyi hökumətlə danışıqlar aparmağın mənasız olduğu qərarına gəldilər. Beləliklə, tamillər ilk dəfə öz müstəqil olduğu qərarına gəldilər. Tamillər ilk dəfə öz müstəqil olduğu qərarına gəldilər. Tamillər Şri-Lanka hökuməti ilə müharibə hazırlıqlarına başladılar. 1983-cü il iyul ayında Kolombo şəhərində baş vermiş, tarixə "Qara İyul" adı ilə düşmüş buddist sinhallar tərəfindən tamillərin etnik təmizləmə siyasəti Şri-Lanka vətəndaş müharibəsinin başlanğıcı oldu.

Tamillərin əsas hərbi qruplaşması olan LTTE, Hindistan və xaricdə olan tamil diasporunun dəstəyi ilə daha da gücləndi. Ona qarşı beynəlxalq aləmdə maraq da oyandı. Lakin LTTE tərəfindən Hindistanın keçmiş baş naziri Raci Qandinin sui-qəsd nəticəsində öldürülməsindən sonra Hindistan açıq şəkildə Şri-Lanka hökumətini dəstəkləməyə başladı. LTTE-nin fəaliyyəti terror xarakteri aldığı beynəlxalq cəmiyyət də ona qarşı çıxdı. Beynəlxalq ictimaiyyət LTTE-

nin danışıqlar masasına oturacağına şübhə ilə yanaşmağa başladı. Bu şansdan uğurla istifadə edən isə Şri-Lanka prezidenti Mahinda Rajapaksa oldu.

Şri-Lanka hökuməti hərbi yolla vətəndaş müharibəsinə son qoysa da, məsələnin siyasi həllinə nail olmamışdır. Müharibədən sonra öz doğma yurdlarından didərgin düşmüş məcburi köçkünlərin demək olar ki, hamısı geri qaytarılsa da, yaşayış şəraitində kifayət qədər problemlər mövcuddur. İş yerləri yoxdur, iqtisadi vəziyyət də ürəkaçan səviyyədə deyil.

Müharibədən sonrakı əsas problemlərdən biri kimi millətlərarası inamsızlıq məsələsini göstərmək olar. Eyni zamanda vətəndaş müharibəsi və müharibədən sonrakı vəziyyətlə əlaqədar Şri-Lankanın şimal (eyni zamanda şərq) və cənub (eyni zamanda mərkəzi) ərazilərində yaşayanların düşüncələrində kifayət qədər fərqlər mövcuddur. Bu isə öz növbəsində sözügedən regionlarda yaşayan millətlərin faiz göstəricisinin fərqli olması ilə birbaşa əlaqədardır. Ölkənin şimalında əsasən tamillər, cənubunda isə sinhallar məskunlaşmışlar. Şri-Lanka hökuməti münaqişənin tam həlli üçün "yalnız sinhallar siyasəti"ndən vaz keçməlidir. Sinhallar kimi tamillər də, müsəlmanlar da bu ölkənin vətəndaşlarıdır. Hökumət olaraq ayrı-seçkilik salmadan tam bərabər hüquqlu dövlət qurmağa müvəffəq olunmazsa, gələcəkdə millətlərarası yeni münaqişələrə yol açılmış olacaqdır.

5. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə müqayisəli təhlili

Elmi məqalənin 1,2,3 və 4-cü hissələrində Şri-Lanka vətəndaş müharibəsi və müharibədən sonrakı vəziyyətlə bağlı müəllifin Hindistan və Şri-Lankada həyata keçirdiyi araşdırmalar əsasında tədqiqat qeydləri və təhlilləri yer aldı. Bu hissədə isə həmin araşdırmalar əsasında Dağlıq Qarabağ problemini düşünməyə cəhd edilmişdir. Şri-Lanka vətəndaş müharibəsi ilə Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin qarşılaşdırılması elm dünyasında yeni bir mövzudur. İşlənilməmişdir. Şri-Lankanın elm dünyasında Qarabağla bağlı elmi tədqiqatlarının az tanınması, eyni zamanda Azərbaycanın elm dünyasında Şri-Lanka vətəndaş müharibəsi ilə bağlı elmi araşdırmaların demək olar ki, olmaması buna əsas səbəbdir. Dağlıq Qarabağla bağlı dünya səviyyəli araşdırmalarda əsas etibarilə MDB ölkələrində olan münaqişələrlə müqayisələr daha çox yer alır.

Digər tərəfdən hər iki münaqişə arasında fərqlər də az deyildir. Şri-Lankada milli münaqişə 26 il demək olar ki, fasiləsiz həyata keçirilmişdir. Dağlıq Qarabağ münaqişəsində 1994-cü ildə tərəflər arasında atəşkəs imzalandıqdan sonra aktiv müharibə həyata keçirilməmişdir. İstisna kimi 2016-cı ilin aprel ayında baş vermiş "4 günlük müharibə"ni göstərmək olar. Lakin ümumilikdə aktiv döyüşlər aparılmır. Baxmayaraq ki, hər il hər iki tərəfdən həlak olanların sayı durmadan artır.

Bunlarla bərabər, hər iki münaqişə arasında kifayət qədər oxşarlıqlar da vardır. Hər iki münaqişədə ümumi ölkə ərazisində milli azlıq, lakin xüsusi regionlarda milli çoxluq olan millət nümayəndələri vahid dövləti parçalamaq yolu ilə separatçı dövlət qurmaq fikrinə düşmüşlər. Məsələn, ermənilər Azərbaycanda ümumilikdə götürdükdə milli azlıqdır, lakin Dağlıq Qarabağ regionunda milli çoxluqdur. İstisna kimi Şuşa şəhərini göstərmək olar. Şuşa şəhəri Dağlıq Qarabağ regionuna aid olsa da, 1989-cu ilin rəsmi rəqəmlərinə görə əhalisinin mütləq əksəriyyəti (98%) məhz azərbaycanlılar olmuşdur. Şri-Lankada ümumilikdə götürdükdə tamillər milli azlıqlardır, lakin ölkənin şimal və şərq regionların baxdıqda milli çoxluqdurlar.

Eyni zamanda hər iki millətin artıq öz dövlətləri də vardır. Ermənilər üçün bu, Ermənistan Respublikası, tamillər üçün isə Hindistanın 29 ştatından biri olmaqla, cənub-şərqində yerləşən Tamil Nadu. Burada 60 milyondan çox tamil yaşayır. Düzdür Şri-Lanka tamilləri özlərini Hindistan tamillərindən millət olaraq ayırsalar da, münaqişə zamanı bu məsələni öz xeyirlərinə istifadə etməyə çalışırdılar. Məhz Tamil Nadu ştatında LTTE hərbi qruplaşmasının təlim yerləri vardı. Onlar hərbi silah-sursatla, maliyyə ilə təmin edilirdilər.

Dağlıq Qarabağın yerli erməni separatçı qüvvələri də öz əsas dəstəyini məhz Ermənistandan alır. Bununla belə, Dağlıq Qarabağ erməniləri ilə Ermənistan erməniləri arasında mövqe fərqi sezilməkdədir. Ermənistan erməniləri Dağlıq Qarabağ münaqişəsində nisbətən etibarilə sülh yolunu tutmağa meylli olsalar da, Dağlıq Qarabağ erməniləri hərbi yola üstünlük verir. Bir çox məqamlarda Ermənistan erməniləri ilə Dağlıq Qarabağ ermənilərinin fikirlərində kəskin qarşıdurmalar müşahidə olunur. Bu məsələ dünya səviyyəli elmi araşdırmaçılar Gerard Toal,

Joan O'Loughlin²⁹, Kristin Bakke³⁰nin elmi işlərində də öz əksini tapmışdır.

Hər iki münaqişədə böyük dövlət faktoru mühüm rol oynamışdır. Şri-Lanka milli münaqişəsində bu rolu Hindistanın oynaması qarşılığında, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zamanı bu rolu Rusiya oynamışdır.

Lakin Hindistan və Rusiyanın apardığı siyasət arasında bir çox vacib fərqlər vardır. Hindistan vətəndaş müharibəsinin ilk illərində tamillərə gizli dəstək olsa da, sonlarına doğru açıq şəkildə Şri-Lanka hökumətini dəstəklədi. Rusiya isə Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Azərbaycana açıq dəstək ola bilmir. Buna əsas səbəb Ermənistanla olan yaxın dostluq əlaqələridir. Bəlkə də, Ermənistan Respublikası olmasa idi, Rusiya da Hindistanın Şri-Lankada etdiklərini, Azərbaycan ərazilərində həyata keçirə bilərdi. Yəni ilk əvvəllər Dağlıq Qarabağ separatçılarına dəstək olsa belə, sonda Azərbaycan hökumətini informasiya və texniki dəstək verməklə ölkənin tam hərbi qələbəsinə bir növ yol açmışdı. Lakin, fakt faktlığında qalır ki, Rusiya Azərbaycanla olduğu kimi, Cənubi Qafqaz regionunda Ermənistanla olan əlaqələrinə də ciddi fikir verir və münaqişədə tərəflərdən birini açıq şəkildə dəstəkləməkdən çəkinir. Rusiya kimi böyük bir dövlətin mövqeyi baxımından kifayət qədər balanslaşdırılmış siyasət olsa belə, bu tərəflərdən sadəcə Ermənistanın xeyrinə işləyir. Çünki, Rusiyanın balanslaşdırılmış siyasəti nəticəsində Azərbaycanın əzəli torpaqlarının işğal olunma faktına bir növ göz yumulmuş olur.

Azərbaycan öz xarici siyasətində tamamilə müstəqil, nisbətən Avropa yönümlü siyasət yürütməsinə baxmayaraq, Rusiyanın mövqeyinə də ehtiramla yanaşmaqla, balanslaşdırılmış siyasət yürüdür. Azərbaycan hökuməti də gözəl bilir ki, Rusiya son 2 əsr ərzində Cənubi Qafqaz regionunda öz hegemonluğunu sürdürməkdə davam edən bir dövlətdir. Onunla anlaşmaqda fayda vardır. Digər tərəfdən Rusiya və Azərbaycan

²⁹Gerard Toal & John O'Loughlin, "Land for Peace in Nagorno Karabakh? Political Geographies and Public Attitudes Inside a Contested De Facto State", *Territory, Politics, Governance* 1, no. 2 (2013), pp.158-182.

³⁰Kristin Bakke, "What the people of Nagorno-Karabakh think about the future of their homeland" [<https://theconversation.com/what-the-people-of-nagorno-karabakh-think-about-the-future-of-their-homeland-57535>] (son baxış 5 Aprel 2017); [<http://www.ucl.ac.uk/european-institute/highlights/2015-16/nagorno-karabakh>] (son baxış 5 Aprel 2017).

prezidentlərinin şəxsi münasibətlərinin ən yüksək dostluq səviyyəsində olması da, iki ölkə münasibətlərinin xoş məcrada inkişafına öz töhvlərini verir.

Hər iki münaqişədə diaspor amili xüsusi diqqət çəkir. Şri-Lanka münaqişəsində tamillərin əsas dəstəkçisi məhz xaricdə yaşayan və fəaliyyət göstərən tamil diasporu olmuşdur. Onlar tamillərin əsas hərbi qruplaşması olan LTTE-ni maliyyə ilə təmin edirdilər. Dağlıq Qarabağ ermənilərinin əsas dəstəkçilərindən biri, bəlkə də birincisi məhz xarici ölkələrdə olan güclü erməni diasporudur. Erməni diasporu o qədər güclüdür ki, hətta rəsmi İrəvan da onlarla bacarmır. Diaspor məsələsində açıq-aşkar erməni diasporunun tamil diasporundan güclü olduğunu qeyd etmək olar. Tamil diasporu da xaricdə yerli siyasətçilər, media orqanları ilə sıx əlaqədə olmaqla, dünyada tamillərə qarşı marağın yaradılmasına var gücləri ilə çalışırdılar. Bir çox məqamlarda buna nail də olurdular. Erməni diasporu isə tamil diasporundan daha da irəli gedərək, Rusiya, Fransa, ABŞ kimi böyük dövlətlərdə hətta bir çox KİV-lərə nəzarət edirlər. Böyük dövlətlərin hər birində güclü erməni diasporu fəaliyyət göstərir. Azərbaycan diasporu isə çox gəncdir. Bu baxımdan görülmək işlər hələ qabaqdadır. Bununla belə, Azərbaycan diasporunun çox gənc olmasına baxmayaraq, qısa zamanda bir sıra uğurlu işlərə imza atdığını da söyləmək olar. Misal üçün Leyla Əliyevanın rəhbərlik etdiyi "Xocalıya ədalət" beynəlxalq kampaniyasını göstərmək olar ki, bunun sayəsində artıq dünyanın bir çox dövlətləri, o cümlədən, tam səviyyədə Azərbaycan, Pakistan, Sudan və İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı, parlament səviyyəsində Meksika, Kolumbiya, Çexiya, Bosniya və Herseqovina, Peru, Panama, Honduras, İordaniya, Cibuti və Şotlandiya, eyni zamanda ABŞ-ın 22 ştatı Xocalı soyqırımını qətləmin kimi rəsmən tanımışlar. Bu artıq Azərbaycan diasporunun qələbəsidir.

Hər iki münaqişədə yüz minlərlə insan öz yurd-yuvalarından didərgin düşmüşlər. Şri-Lankada müharibə nəticəsində məcburi köçkünə çevrilmiş insanların əksəriyyəti artıq öz əvvəlki evlərinə geri dönsələr belə, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi nəticəsində məcburi köçkünə çevrilmiş azərbaycanlıların geri dönüşü hələ də sual altındadır. Müharibə hələ davam edir. Yeri gəlmişkən, 2015-ci ilin sentyabr ayında müəllif tərəfindən Bakı və Bərdə şəhərlərində 200 nəfər məcburi köçkünlə həyata keçirilmiş anketin nəticələrinə uyğun olaraq, cavab verənlərin 94%-i (bunlardan 61%-i dərhal, 33%-i hökumət tərəfindən

yaşamaq üçün lazımı şərait qurulduqdan sonra) işğal olunmuş ərazilərin geri qayıdacağı təqdirdə geri qayıtmaq fikrində olduqlarını qeyd etmişlər.

Qayıdışla bağlı işlərdə Şri-Lanka hökuməti ilə müqayisədə Azərbaycan hökumətinin gözəcarpacaq dərəcədə öz məcburi-köçkünlərinə xüsusi diqqət ayırması da diqqət çəkir. Şri-Lankada demək olar ki, bütün məcburi köçkünlər və qaçqınlar geri dönsə də, nə yaşam şəraitləri var, nə də iş yerləri. Şəhərlərdə infrastruktur inkişafdan geri qalmışdır. Münaqişə dövründə isə bu daha acınacaqlı bir halda idi. Azərbaycanda Ermənistanın işğalı davam etdiyi üçün, hələ də məcburi köçkünlər öz yurd-yuvalarına geri dönmə bilmirlər, bununla belə Azərbaycan hökuməti onlara tam şəkildə dəstək verməkdədir. Belə ki, 2001-ci ildə Azərbaycan neftindən qazanılan ilk gəlirlər məhz məcburi köçkünlərin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına yönəldildi. Ən pis şəraitdə yaşayanlardan başlandı. Azərbaycanda 93 ən müasir tipli yaşayış məntəqələri yaradıldı ki, bura 46 min ailə, 230 min nəfər məcburi köçkün yerləşdirildi. Həyat səviyyələri yüksəldildi. 2007-ci ildə Azərbaycanda olan sonuncu çadır düşərgəsi də ləğv edildi. Bu işlərə təxminən 5 milyard manat vəsait ayrıldı. Bunun 2.3 milyardı hökumət büdcəsindən, 1.8 milyardı ARDNŞ-nin büdcəsindən, yerdə qalan 1 milyardı ölkədə fəaliyyət göstərən humanitar təşkilatlar tərəfindən qarşılandı. Bununla yanaşı onlar bir sıra əlavə üstünlüklərə malikdirlər.

Burada münaqişənin həlli yolları haqqında fikirlərimi bölüşmək istədim.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin hərbi yolla həlli mümkündürmü? Şri-Lanka hökuməti kimi Azərbaycan hökuməti də müharibə yolu ilə öz torpaqlarını geri qaytarmaqla, ölkə ərazisində tam nəzarəti bərpa edə bilərmə?

2016-cı ilin aprel döyüşləri göstərdi ki, Azərbaycan hökumətinin və ordusunun müharibə etmək üçün iradəsi vardır və hərbi yolla öz torpaqlarını azad edə bilər. Aprel döyüşlərinin (və ya Dördgünlük müharibə) nəticələri çox vacibdir. Belə ki, atəşkəsin imzalanmasından ötən 22 il ərzində Azərbaycan ilk dəfə hərbi status-kvonu öz xeyrinə dəyişməyə nail oldu. İşğal altında olan torpaqların bir hissəsi Azərbaycan ordusunun nəzarəti altına qaytarıldı. O günədək darmadağın edilmiş Cocuq Mərcanlı kəndində yenidənqurma işlərinə start verildi və yaxın zamanlarda ora bir çox məcburi köçkün ailələrinin köçürüləcəyi gözlənilir. Aprel döyüşlərində hər şeydən vacib məqam

isə Azərbaycan ordusunun və xalqının məğlubiyyətdən qalibiyyətə doğru, psixoloji üstünlüyü ələ alması oldu.

Azərbaycan və Şri-Lankanın mövqeyi ərazi bütövlüyü, tamillər və ermənilərin mövqeyi isə öz müqəddəratını həll etməkdir. Əlbətdə, Şri-Lankanın tamil və müsəlmanları kimi, Azərbaycan ərazilərində yaşayan millətlərin, o cümlədən ermənilərin də öz müqəddəratını həll etmək hüququ vardır. Amma öz müqəddəratını həll etmək hüququ heç də hər zaman hər hansısa bir müstəqil dövlətin ərazisini parçalamaqla digər bir müstəqil dövlətin yaradılmasına cəhd göstərmək anlamına gəlməməlidir. Ermənilərin artıq öz dövlətləri var. Əgər Azərbaycanda xoşbəxt deyillərsə, Ermənistan Respublikası ərazilərinə köçə bilərlər. Və ya Azərbaycan daxilində onlara ən yüksək səviyyədə muxtariyyət vermək olar. Özünüidarəetmə hüququnu da tanımaq olar. Azərbaycan dövləti də bunu hər zaman qeyd edir. Lakin Dağlıq Qarabağ ərazisində yarana biləcək istənilən avtonomiya Azərbaycan Respublikasının tərkibində həyata keçirilməlidir. Dağlıq Qarabağda hökmən Azərbaycan bayrağı dalğalanmalı və orada yaşayan ermənilər də Azərbaycan Respublikasının pasportundan istifadə etməklə, Azərbaycan vətəndaşı olduqlarını göstərmiş olmalıdırlar. Sülh yolu ilə məsələnin ən mükəmməl həlli məhz budur. Digər tərəfdən Dağlıq Qarabağ erməniləri də Azərbaycan vətəndaşları olduqlarına görə Azərbaycan hökuməti onları ən yüksək səviyyədə qorumağa borcludur. Bu həm də dünya ictimaiyyətinə Azərbaycanın tolerantlıq nümunəsi kimi də aşılana bilər.

Azərbaycan yuxarıda qeyd edildiyi kimi, 1994-cü ilin atəşkəs müqaviləsindən sonra 22 il ərzində öz sülhsevər mövqeyini qorudu. Lakin Ermənistan və beynəlxalq ictimaiyyətdən səs çıxmıyınca 2016-cı ilin aprel ayında hərbi yolunu seçdi. Bununla da öz torpaqlarını azad etmək əzmində olduğunu əyani şəkildə sübut etmiş oldu.

Bu səbəbdən, Ermənistan tərəfi olaraq, Dağlıq Qarabağın separatçı qüvvələrini yola gətirib, Azərbaycanla sülh danışıqları masasına oturmağın zamanı gəlmişdir. Vaxt keçdikcə Ermənistan danışıqlar masasında öz mövqeyini itirməklə məşğuldur. Çünki illər ötdükcə Azərbaycan ordusu daha da qüvvətlənir. Azərbaycan əhalisi də artmaqdadır. Ermənistan da isə əhalidə azalma müşahidə edilir. Dağlıq Qarabağın erməni əhalisi də daima qorxu içərisində yaşayırlar. Beynəlxalq müşahidəçilər belə, 15-20 il sonra müharibənin olacağını təqdirdə erməni tərəfinin ağır məğlubiyyətə uğrayacağını vurğulayırlar.

Erməni tərəfinin sülh yolu ilə torpaqları geri qaytarmayacağı təqdirdə, Azərbaycan ordusunun hərbi yolunu yenidən seçəcəyi heç kim də şübhə doğurmur. Müharibə etməklə işğal altında olan bütün torpaqları geri qaytardıqda heç şübhəsiz ki, hal-hazırda o ərazilərdə yaşayan yerli ermənilər məcburi köçkünə və qaçqına çevriləcəklər.

Azərbaycan ordusunun bu məsələdə Şri-Lanka hökumətindən daha tolerant hərəkət etməsinə böyük ehtiyac vardır. Yəni Azərbaycan ordusu Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonları geri qaytardıqda, heç şübhəsiz ki, yerli erməni qüvvələri ilə döyüşməli olacaq. Erməni tərəfi də hər zaman döyüşə hazır olduqlarını qeyd edirlər. Azərbaycan tərəfi müharibəni qazanıb, öz torpaqlarında tam nəzarəti bərpa etdiyini və işğalın bitdiyini elan edəndən sonra, ermənilərə Azərbaycan daxilində muxtariyyət hüququnu tanımalıdır. Lakin ermənilər bu hüququ yüzilliklər boyu pozmayacaqlarına, yenidən Azərbaycan ərazilərini işğal edib, ölkəni bölməyəcəklərinə söz verməlidirlər. Əgər erməni tərəfi bunlara əməl etməzsə, Azərbaycan ordusu güc yolu ilə onlara verilmiş muxtariyyət hüququnu da ləğv etməyə hüquqi müstəvidə nail olmaq üçün mühit formalaşdırmalıdır.

Ermənilərə muxtariyyət hüququnun verilməsi ona görə lazımdır ki, onlar artıq müstəqil Azərbaycan Respublikası daxilində muxtar vilayət (və ya respublika) olduqlarını anlasınlar və hüquqi səviyyədə qəbul etsinlər. Bunun olmayacağı halda Azərbaycan da Şri-Lanka kimi bir çox xoşagəlməz hallarla rastlaşa bilər. Şri-Lanka hökuməti tamillərin ordusunu darmadağın etməklə məğlub etdi, lakin onlara heç bir siyasi hüquq vermədi. Bu üzündən hazırda ölkədə millətlərarası inamsızlıq problemi mövcuddur. Hərbi yolla münaqişə bitsə də, siyasi həllə nail olunmamışdır.

Digər tərəfdən ermənilər üçün də hazırkı status-kvo heç də arzuolunan deyildir. Onlar məhz Dağlıq Qarabağ və ətraf rayonları işğal altında saxladıqlarına görə Azərbaycanın və Türkiyənin iqtisadi blokadası altındadırlar. Azərbaycan regionun lider dövləti olaraq bütün beynəlxalq səviyyəli layihələrdən Ermənistanı kənarda qoyur. Lakin işğal siyasəti olmasa idi, Ermənistan özü də Azərbaycanın beynəlxalq əhəmiyyətli layihələrindən kifayət qədər mənfəət əldə edə bilərdi. Münaqişə həllini taparsa Ermənistanın iqtisadi inkişafı üçün də kifayət qədər münbit şərait yarana bilər.

Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, müharibə yolu ilə qələbə qazanmaq üçün sadəcə güclü Azərbaycan ordusunun olması kifayət

etmir. Bunun üçün münbit şərait olmalıdır. Şri-Lanka misalına baxdıqda görürük ki, Şri-Lanka hökumətinin milli münafişəsini hərbi yolla həll etməsi sadəcə olaraq güclü orduya malik olması ilə izah edilməməlidir. Burada digər aparıcı amillər vardır. Böyük dövlət faktoru, münbit şərait faktoru, terror faktoru və s. Böyük dövlətlər sonda Şri-Lanka hökumətinin mövqeyini dəstəklədilər. Hindistan və ABŞ bütün informasiya və texniki dəstəyini əsirgəmədi. Tamillərin hərbi qruplaşması terrorçu adını almaqla “ümumi düşməne” çevrildi. Beləliklə, Şri-Lanka hökuməti üçün münafişəni hərbi yolla həll etmək üçün münbit şərait yarandı.

Dağlıq Qarabağ erməniləri Ermənistanın fəal dəstəyi ilə öz qondarma respublikalarını yaratmağa nail olmuşlar. Düzdür, Ermənistan da daxil olmaqla bugünə kimi heç bir dövlət bu qondarma rejimi tanımamışdır. Bu Azərbaycan diplomatiyasının gücünü göstərir. Digər tərəfdən beynəlxalq arenada Azərbaycanın mövqeyini açıq şəkildə dəstəkləyən dövlətlər də yox səviyyəsindədir. Hər kəs balans qorumağa çalışır. Lakin yuxarıda qeyd etdiyim kimi bu hal Azərbaycanın mövqeyinə ziddir. Çünki ortada real işğal faktı vardır və bunu görmədən gəlmək doğru deyil. Bununla belə ikili standartlarla idarə edilən müasir dünyada Azərbaycan hökumətinin hərbi yolla qələbə qazanması üçün aşağıda qeyd edilən bir sıra şərtlər lazımdır.

- a. Rusiyanın zəifləməsi, Cənubi Qafqazda nəzarətini itirməsi - belə olacağı təqdirdə Azərbaycan ordusu Cənubi Qafqazda nəzarəti ələ keçirə bilər. Lazım gələcəyi halda, Türkiyə ilə birlikdə Ermənistanı hərbi cəhətdən mühasirəyə də ala bilər.
- b. Ermənistanın açıq şəkildə anti-Rusiya siyasəti yürütməsi - belə olacağı təqdirdə Rusiya Azərbaycanın haqlı mövqeyini dəstəkləyən siyasəti gediş edə bilər.
- c. Dağlıq Qarabağdakı separatçı rejimin terror təşkilatı adını alması – belə olacağı halda onlar da tamillər kimi ümumi düşməne çevrilə bilər ki, Azərbaycan bu şəraitdən məharətlə istifadə edə bilər.
- d. Türkiyənin sadəcə siyasi meydanda deyil, hərbi meydanda da Azərbaycanla açıq-aşkar həmrəylik edib, birgə döyüşməsi – belə olacağı halda NATO qüvvələrini seyrçi mövqeyində saxlamaq olar. Hazırkı mərhələdə Rusiya ilə münasibətlərinə xüsusi diqqət ayıran Türkiyənin buna gedəcəyi inandırıcı deyil.

Bunlar olmayacağı təqdirdə Azərbaycan ordusu nə qədər güclü olsa belə, müharibəni sonunadək aparmaq risklidir. NATO qüvvələri “yerli

erməniləri qorumaq” adı altında Dağlıq Qarabağa girə bilər. Bu isə Dağlıq Qarabağın birdəfəlik itirilməsinə gətirib çıxara bilər. Rusiya ordusunun da “iki millətin nümayəndələrini bir-birindən ayırmaq və regionda sülhü bərqərar etmək” bəhanəsi ilə fəal şəkildə regiona girməsi gözləniləndir. Bu səbəbdən Azərbaycan hökuməti olaraq hərbi yol üçün tələskənliyə yol vermək olmaz. 2016-cı ilin aprel ayında baş vermiş qısa müddətli müharibədə Azərbaycanın tutduğu mövqe düzgün idi. Azərbaycan tərəfi həm hərbi, həm siyasi üstünlük əldə etmiş oldu, həm də Dağlıq Qarabağdakı separatçı rejimin müdafiə qabiliyyətini öyrənmiş oldu. Dünya ictimaiyyətinə də lazım gələrsə hərbi yola belə gedə biləcəyini sübut etmiş oldu. Bu Azərbaycan tərəfi olaraq böyük bir qələbə idi.

Ədəbiyyat siyahısı (çap edildiyi il ardıcılıqla)

Şri-Lanka Vətəndaş müharibəsinə aid ingilis dilli ədəbiyyat

Jayadeva Uyangoda, *Conflict, Conflict Resolution & Peace Building: An Introduction to Theories and Practices*, (Colombo, “University of Colombo” 2005).

Dhammika Herath, Kristine Höglund, Michael Schulz, Kalinga Tudor Silva, *Post-War Reconstruction in Sri Lanka: Prospects and Challenges*, (Kandy, “International Centre for Ethnic Studies”, 2010).

Kristian Stokke, Jayadeva Uyangoda, *Liberal Peace in Question: Politics of State and Market Reform in Sri Lanka*, (New York, “Anthem Press” 2011).

Jayadeva Uyangoda, Neloufer de Mel, *Reframing Democracy: Perspectives on the Cultures of Inclusion and Exclusion in Contemporary Sri Lanka*, (Colombo, “Social Scientists’ Association”, 2012).

Dhammika Herath, Kalinga Tudor Silva, *Healing the Wounds: Rebuilding Sri Lanka after the War*, (Colombo, “International Centre for Ethnic Studies”, 2012).

Minna Thaheer, Pradeep Peiris, Kasun Pathiraja, *Reconciliation in Sri Lanka: Voices from the former war zones*, (Colombo, “International Centre for Ethnic Studies” 2013).

Sanayi Marcelline, *War Making and State Building: The Politics of State Reform in Sri Lanka*, (Colombo, “International Centre for Ethnic Studies”, 2014).

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə aid ədəbiyyat
Aydın Mirzəzadə. Qarabağ Düynü. Bakı – 2012.

Əli Həsənov. Azərbaycanın Geosiyasəti. Bakı – 2015. (əsas etibarilə IV Bölmə, III Fəsil, “Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Cənubi Qafqazın əsas təhlükəsizlik problemi kimi: beynəlxalq, regional yerli maraqlar və Azərbaycanın ərazi bütövlüyü məsələsi”, 831-868).

Akif Nağı. Qarabağ müharibəsi – Qısa tarix. Bakı – 2015.

Qarabağ Azadlıq Təşkilatı, “Qarabağ dünən, bu gün və sabah”, Bakı – 2015.

Elman Nəsirov, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli prosesi keyfiyyətə yeni mərhələdə, Qarabağ, dünən, bu gün və sabah, 19-28. (2016), Bakı.

Fazil Mustafa, Qarabağın taleyində Rusiya faktoru, Qarabağ, dünən, bu gün və sabah, 52-58. (2016), Bakı.

Əlibəy Məmmədov, Keçmiş yaponiyalı ada sakinlərinin və onların davamçılarının cənubi kuril adaları ilə bağlı araşdırması, Yaponiya Sərhəd Araşdırmaları, 137-164. (2016), Sapporo (yapon dilində).

Əlibəy Məmmədov, Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, azərbaycanlı məcburi köçkünlər və ziyalıların gözü ilə, Qarabağ, dünən, bu gün və sabah, 36-51. (2016), Bakı.

525-ci qəzet, “Yaponiyada Dağlıq Qarabağ probleminə veriliş həsr olundu”, 525-ci qəzetin internet versiyası, 19 May 2016, jurnalist Ceyhun Abbasovun məqaləsi (müəllifin Tokioda canlı yayımda çıxışı ilə bağlı), http://525.az/site/?name=xeber&news_id=57252 (son baxış 5 Aprel 2017).

Əlibəy Məmmədov, “Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ münaqişəsində qələbəsi mütləqdir”, AZƏRTAC, 6 Aprel 2016, Tokio xüsusi müxbiri Vüqar Ağayevlə müsahibə, <http://azertag.az/xeber/940541> (son baxış 1 Aprel 2017).

Əlibəy Məmmədov, “Qarabağ məsələsində Azərbaycan hökuməti ilə məcburi köçkünlərin və ziyalıların mövqeləri üst-üstə düşür”, Palitra qəzeti internet versiyası, 14 Mart 2017, jurnalist Fuad Hüseynzadə ilə müsahibə, <http://palitraneews.az/news.php?id=66702> (son baxış 5 Aprel 2017).

Əlibəy Məmmədov, “Yaponiyanın elm dünyasında Qarabağ mövzusunə maraq var”, Palitra qəzeti internet versiyası, 28 Mart 2017, jurnalist Fuad Hüseynzadə ilə müsahibə,

<http://palitraneews.az/news.php?id=67069> (son baxış 5 Aprel 2017).

Eyni zamanda Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və Cənubi Kuril adaları problemləri ilə bağlı müəllifin Yaponiyanın gündəlik 1 milyon 438 min 415 tirajlıq Hokkaydo qəzeti (16 Noyabr 2016), 703 min 89 tirajlıq Tokio qəzeti, 2 milyon 446 min 750 tirajlıq Chunichi və 94 min 72 tirajlıq Hokuriku Chunichi qəzetlərində (hər biri 15 Dekabr 2016) çap edilmiş eksklüziv müsahibələri.

Firdovsiyyə Əhmədova

Qafqazda erməni dövlətinin yaranması

Qafqazın XIX yüzilliyin əvvəllərində xarici dövlətlərin rəqabət və müharibə meydanına çevrilməsi Rusiya imperiyasının birbaşa hərbi müdaxiləsi ilə müşayiət olundu. Dini və etnik amillərdən ənənəvi vasitə kimi istifadə olunması bu prosesdə də istisna deyildi. Xəzər hövzəsini ələ keçirmək, cənubda sərhədlərini genişləndirmək əzmində olan Rusiya geniş müsəlman əhatəsində xristian amilindən, xristian etnik azlığından yararlandı. İmperator sarayı ilə iddialı əlaqələr təcrübəsi olan ermənilər də bu fürsətdə aktiv xidmət göstərərək, yönəldici rol oynadılar. İşğalını həmin dövr üçün maksimal coğrafi hədudlarda yekunlaşdırmaq məcburiyyətində qalan Rusiya tutduğu yeni ərazilərdə möhkəmlənmək siyasəti yürüdü. Kütləvi köçürmə, inzibati ərazi müəyyənləşdirilməsi bölgənin etnik inkişaf prosesini kəskin təsirə məruz qoydu. İşğal ərazilərinə əksəriyyəti İran və Osmanlı torpaqlarından köçürülən ermənilər yerləşdirilirdi. Ermənilərin köçürülmə işlərinə, yerləşdirilmə məntəqələrinin təyinatına məhz ermənilərin başçılıq etməsinə baxmayaraq Rusiya imperiyasının cənub ucqarında, müsəlman dövlətləri ilə sərhəddə əhalisinin 95%-nin müsəlman olduğu İrəvan torpağının müsəlman vilayəti kimi qalması etibarlı təminat deyildi. 1804-1813-cü illər Rusiya-İran müharibəsinin ilk döyüşünün İrəvan, Eçmiədzin (Üçmüəzzin) yaxınlığında baş verdiyinin və 1826-1828-ci illər 2-ci Rusiya-İran müharibəsinin Şimali Azərbaycanda son döyüşünün yenə də İrəvan qalası uğrunda olduğunu nəzərə alsaq, onda Rusiya imperiyasının ciddi əhəmiyyət verdiyi strateji ərazinin- İrəvan qalasının alınması şərəfinə Qafqazdakı rus ordusunun baş komandanı İ.F.Paskeviçə çar fərmanı ilə «Erivanski» adı əlavəsinin verilməsinin mənası aydın olur. General Türkmənçay müqaviləsi (1828, 10 fevral) bağlandıqdan az sonra ermənilər üçün lütfkarlıqla «başlıca olaraq İrəvan, Naxçıvan vilayətlərində və qismən Qarabağda yerləşdirilsin, bir sıra müsəlman kəndləri dindaşlarının ən çox